

Research Paper

Living in the Shadow of Conflict: Understanding Religion-Based Conflicts in the Social Life of Iranian Kurdistan

Seyed Yasin Hosseini¹ , Hassan Mohaddesi Gilvaei^{*2} , Mehdi Ghaderi³

¹ PhD in Cultural Sociology, Department of Social Sciences, Farhangian University, Shahid Modarres Branch, Kurdistan, Iran. hoseini.yasin7@yahoo.com

² Assistant Professor of Sociology, Department of Sociology, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran. mohaddesi2011@gmail.com

³ Assistant Professor, Department of Sociology, Faculty of Law and Social Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran. m_ghaderi@pnu.ac.ir

[10.22080/ssi.2025.28325.2243](https://doi.org/10.22080/ssi.2025.28325.2243)

Received:

January 1, 2025

Accepted:

March 16, 2025

Available online:

August 30, 2025

Keywords:

Religion, Conflict, Social conflict, Conflict based on religion, Constructivism

Abstract

Objectives: This research aims to analyze the construction of religiously based conflicts in the social life of Kurdistan province. Conflict as a social reality is a pervasive issue, especially with religious underpinnings. Although religion often has a unifying nature, its ability to create conflict is undeniable. Theoretically, the social construction of religion also includes the social construction of "irreligious" and "false religion." Accordingly, the question that the present study is designed to answer is: What is the structure of religious-based conflicts in the social life of Kurdistan Province? **Methods:** The present study was conducted using ethnographic, observational, and semi-structured in-depth interviews with citizens of various cities in Kurdistan Province who had lived experience of religious-based conflicts. Theoretical saturation was achieved by conducting 23 interviews. The Brown and Clark thematic analysis method was used to analyze the data. After carefully examining the transcripts of the interviews and coding, 80 primary codes were identified. From the combination of the primary codes, 16 sub-themes were identified. These themes were then organized under four main themes, and the main themes further revealed the overarching theme of "religion-based conflicts." **Results:** The findings showed that the themes of self-righteousness, rejection of pluralism, exclusivism, and totalitarianism have acted as "sources of religion-based conflicts." The themes of apostasy, excommunication, fanaticism, and hostility have acted as "intensifiers of religion-based conflicts." The themes of inflexibility, uncriticism, othering, and atheism have functioned as "perpetuators of religiously based conflicts," and the themes of ritualism, symbolism, sacred rites, and the sedimentation of traditions have functioned as "reflectors of religiously based conflicts." **Conclusion:** The aforementioned characteristics have produced, intensified, and perpetuated religious-based conflicts in the social life of Kurdistan Province.

*Corresponding Author: Hassan Mohaddesi Gilvaei

Address: Department of Sociology, Islamic Azad University, Central Tehran Branch, Tehran, Iran.

Email: mohaddesi2011@gmail.com

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License

(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

2538-3612 © The Author(s)

Published by University of Mazandaran

Extended Abstract

1. Introduction

Conflict as a social reality is a pervasive issue, especially with religious underpinnings. Although religion often has a unifying nature, its ability to create conflict is undeniable. Theoretically, the social construction of religion also includes the social construction of "irreligious" and "false religion." Based on this theoretical proposition, the aim of this research is to analyze the construction of religiously based conflicts in the social life of Kurdistan province. Field observations and research studies have shown that in the social life of Kurdistan, various religious groups and tendencies (Salafi, Muftizadeh, Naqshbandieyh Sufism, Nasiri, Qadiri, Bektashi, Ahl Haghe, Zoroastrian, Manavie, Wahhabi, Shia, Secular, etc.) have an active presence, possessing their own values, ideas, and perceptions, and each of them tries to invite other religions and schools to their accepted religion while, at the same time, protecting their own religious life. It is obvious that in these circumstances, continuous conflict between groups and intellectual and ideological tendencies becomes inevitable. For example, the conflict between the Muftizadeh group and the Komalas in 1979, the conflict between the Naqshbandieyh group and the Komalas in 1985, the conflict between Sunnis and Shiites in 2003, the conflict between the Qadiriyya and the Council of Sovereign Clergy in 2010, the conflict between the Naqshbandieyh group and the Salafis in 2017, and the conflict between the Qadiri order and Naqshbandieyh Sufism in 2019 are numerous examples of conflicts that have religious origins and roots. The aforementioned evidence suggests that in

the social context of Kurdistan, religion is not simply a belief system, but a dynamic force that shapes identities, relationships, and even political geography. Religious conflicts here are not transient phenomena, but part of the deep structure of social life that sometimes affect the social life of Kurdistan in the form of open conflicts and sometimes in hidden competitions. Accordingly, the present study, with an interpretative approach, seeks to answer the question of what forms religious-based conflicts have taken in the social life of Kurdistan and how they are produced, intensified, and perpetuated.

2. Methods

The methodological approach in the present study is qualitative, using ethnographic methods and semi-structured in-depth interview techniques to collect data. The spatial and temporal scope of the study is the residents of 10 counties in Kurdistan province in 1401. The ethnography was conducted in such a way that the researcher, through two techniques of observation and conversation, achieved a direct and immediate understanding and perception of the lived experience of individuals of different religious sects and tendencies at the provincial level. The sampling method was also purposive sampling, in such a way that the greatest diversity in terms of ethnic and religious orientations, place of residence, level of education, etc., was considered in selecting the samples. The logic governing the selection of the sample size was theoretical saturation. Theoretical saturation was achieved when the researcher realized during the interviews that no new information was emerging. Accordingly, theoretical saturation was achieved by interviewing 23 participants of the study. To analyze the

data, Brown and Clark's thematic analysis method was used, which proceeded in six steps. In the first step, the transcripts of the interviews were carefully checked. In the second step, 80 initial themes were generated by identifying meaning units and coding. In the third step, in the search for sub-themes, the initial themes were categorized under 16 sub-themes. In the fourth step, after examining and modifying the sub-themes, four main themes were obtained by combining the sub-themes into broader semantic areas. In the fifth step, the sub-themes and main themes were defined and abstracted with the help of parts of the participants' comments. Finally, in the sixth step, the final analysis was presented. To ensure the validity and accuracy of the data, four criteria of credibility, reliability, verifiability, and transferability have been used.

3. Results

The findings showed that the themes of self-righteousness, rejection of pluralism, exclusivism, and totalitarianism served as “the source of religion-based conflicts.” The themes of rejection and apostasy, excommunication, fanaticism, and violence have acted as “intensifiers of religion-based conflicts.” The themes of inflexibility, uncriticalness, othering, and atheism have acted as “perpetuators of religion-based conflicts,” and the themes of ritualism, symbolism, sacred rites, and the sedimentation of traditions have acted as “reflectors of religion-based conflicts.” In this way, the aforementioned characteristics have produced, intensified, and perpetuated religion-based conflicts in the social life of Kurdistan Province.

4. Conclusion

Finally, the results of this research, based on the empirical background and theoretical propositions of conflict and

constructivism, show that the social life of Kurdistan Province, with a variety of religious tendencies and narrative, jurisprudential, and theological sources, has become an arena for the construction of conflicting religious interpretations and claims. In this space, each religious interpretation and claim not only presents itself as the absolute truth, but also, in contrast to other interpretations, fuels the construction of deeper contradictions and oppositions. This process has transformed the social life of Kurdistan into an ideological field in which different religious groups and tendencies are engaged in an endless battle with mutual realisms and self-realizations. In such circumstances, there seems to be no prospect of lasting peace and reconciliation, as each side sees itself as right and the other as wrong. However, focusing on individual spirituality and the internalization of moral and human values may be a solution to reducing existing tensions and conflicts. This approach can allow individuals to engage in personal reflection and rethink their beliefs and behaviors before engaging in collective conflicts. Such a process may lead to a reduction in physical and cultural violence and create a space for peaceful coexistence, even where religious and sectarian differences persist.

Funding

There is no funding support.

Authors' contribution

The author confirms sole responsibility for the study conception and design, data collection, data analysis, interpretation of results, and manuscript preparation.

Conflict of interest

The authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

We would like to thank all our companions, especially the participants in the interviews of this research.

علمی پژوهشی

زیستن در سایهٔ تعارض، فهم تضادهای مبتنی بر دین در زیست‌حیات اجتماعی کردستان ایران

سید یاسین حسینی^۱ ID، حسن محدثی گیلوئی^{۲*} ID، مهدی قادری^۳ ID

^۱ دانش‌آموختهٔ دکترای جامعه‌شناسی فرهنگی، گروه علوم اجتماعی، دانشگاه فرهنگیان واحد شهید مدرس، کردستان، ایران. hoseini.yasin7@yahoo.com
^۲ استادیار جامعه‌شناسی، گروه جامعه‌شناسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران. mohaddesi2011@gmail.com
^۳ استادیار جامعه‌شناسی، گروه جامعه‌شناسی، دانشکدهٔ حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. m_ghaderi@pnu.ac.ir

doi 10.22080/ssi.2025.28325.2243

چکیده

اهداف: هدف این پژوهش، واکاوی برساختگی تضادهای مبتنی بر دین در زیست‌حیات اجتماعی استان کردستان است. تضاد به‌عنوان یک واقعیت اجتماعی، مسأله‌ای فراگیر به‌ویژه با بن‌مایه‌های دینی است. دین با آنکه غالباً خصلتی انسجام‌بخش دارد، اما تضادآفرینی آن نیز قابل انکار نیست. به‌لحاظ نظری، ساخت اجتماعی دین، دربرگیرندهٔ ساخت اجتماعی «نادین» و «دین خطا» نیز هست. بر اساس این، این مطالعه درصدد پاسخ به چگونگی برساخت تضادهای مبتنی بر دین در زیست‌حیات اجتماعی استان کردستان طراحی شده است. روش مطالعه: پژوهش حاضر به روش قوم‌نگاری و مشاهده و مصاحبهٔ عمیق نیمه‌ساخت‌یافته با شهروندان شهرهای مختلف استان کردستان بود که تجربهٔ زیسته‌ای از تضادهای مبتنی بر دین داشتند. اشباع نظری نیز با انجام ۲۳ مصاحبه حاصل شده است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش تحلیل تماتیک برون و کلارک استفاده شد. به نحوی که پس از واریسی دقیق رونوشت متن مصاحبه‌ها و با انجام کدگذاری، ۸۰ کد اولیه شناسایی شدند. از ترکیب کدهای اولیه، ۱۶ تم فرعی شناسایی شد. این تم‌ها سپس در ذیل ۴ تم اصلی سازمان‌دهی شدند و در ادامه، تم‌های اصلی، تم فراگیر «تضادهای مبتنی بر دین» را آشکار کردند. یافته‌ها: یافته‌ها نشان دادند که تم‌های خودحق‌پنداری، عدم‌پذیرش کثرت‌گرایی، انحصارگرایی و تمامیت‌خواهی به‌عنوان «منشأ تضادهای مبتنی بر دین» عمل می‌کنند. همچنین، تم‌های ارتداد، تکفیر، تعصب‌ورزی و ستیزورزی به مثابه «تشدیدکننده‌های تضادهای مبتنی بر دین» نقش ایفا کرده‌اند. تم‌های انعطاف‌ناپذیری، انتقادناپذیری، غیریت‌سازی و الحادگرایی به‌عنوان «تداوم‌بخش تضادهای مبتنی بر دین» عمل نموده‌اند. درنهایت، تم‌های مناسک‌گرایی، نمادگرایی، آئین‌های قدسی و رسوب‌شدگی سنت‌ها به‌عنوان «انعکاس‌دهندهٔ تضادهای مبتنی بر دین» ظاهر شده‌اند. نتیجه‌گیری: خصلت‌های یادشده، به‌طور هم‌زمان در فرآیند تولید، تشدید و تداوم تضادهای مبتنی بر دین در زیست‌حیات اجتماعی استان کردستان تأثیرگذار بوده و نقش کلیدی در تحول این تضادها ایفا کرده‌اند.

تاریخ دریافت:

۱۲ دی ۱۴۰۳

تاریخ پذیرش:

۲۶ اسفند ۱۴۰۳

تاریخ انتشار:

۸ شهریور ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

دین، تضاد، تضاد اجتماعی، تضاد مبتنی بر دین، برساخت‌گرایی

* نویسنده مسئول: حسن محدثی گیلوئی

آدرس: گروه جامعه‌شناسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه آزاد ایمیل: mohaddesi2011@gmail.com اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران.

این مقاله با دسترسی آزاد تحت مجوز بین‌المللی کربیتو کامنز از نوع نسبت‌دادن-غیرتجاری-بدون انشقاق ۴/۰ است.

ناشر: دانشگاه مازندران نویسنده(گان) © ۲۵۳۸-۳۶۱۲

۱ مقدمه و بیان مسأله

کارکردگرایان در توجه مستمر خود نسبت به یک نظام تعادلی، درواقع یک مفهوم خیالی و فانتزی راجع به دنیای اجتماعی ارائه دادند که در آن طبیعت‌ستیزی واقعیت اجتماعی نادیده گرفته شده بود. از زاویه این دنیای خیالی، تحلیل‌های نظری می‌بایست بر سازوکارهای تثبیت‌کننده نظم و انسجام اجتماعی تأکید کند، نه بر سازوکارهایی که به طور نظام‌یافته تضاد، ستیز و تغییر را به وجود می‌آورند. در اینجا، از طریق توجه به نظم و تعادل، پدیده‌های فراگیر عدم ثبات، اختلال، ستیز و تضاد به راحتی به عنوان کج‌روی، غیرعادی و بیمارگونه تلقی می‌شد. دیوید لاک‌وود (۱۹۵۶)، دارندورف، لوئیس کوزر، رندال کالینز و برخی دیگر از نظریه‌پردازان، برخلاف تلقی رویکرد کارکردگرایی از نظام اجتماعی، معتقد بودند که در حیات واقعی جوامع، سازوکارهایی وجود دارند که تضاد و ستیز اجتماعی را اجتناب‌ناپذیر و بی‌رحم می‌کند. برخی از این سازوکارهای تضادآفرین عبارت‌اند از: تمایز یافتگی‌های قدرت، دسترسی به منابع کم‌یاب و گروه‌های مشترک‌المنافع. تمایز یافتگی‌های قدرت، متضمن این مسأله است که بعضی گروه‌ها، قدرت خود را بر دیگران اعمال و از این‌رو آن‌ها را استثمار می‌کنند و این مسأله طبعاً یک منبع ذاتی تضاد و ستیز همیشگی را در نظامات اجتماعی به وجود می‌آورند. دسترسی به منابع کم‌یاب در جوامع نیز به طور اجتناب‌ناپذیری، نبردی دائمی را حول توزیع این منابع ایجاد می‌نماید. درنهایت، این واقعیت که گروه‌های مشترک‌المنافع در نظامات اجتماعی اهداف متفاوتی را دنبال می‌کنند، بیان‌گر امکان دیگری برای فوران تضاد و ستیز اجتماعی است. به این ترتیب، به لحاظ تحلیلی، سازوکارهای تضاد و ستیز می‌توانند به اندازه سازوکار نظم اجتماعی، در فهم نظام اجتماعی از اهمیت اساسی برخوردار باشد (افروغ، ۱۳۷۱: ۳۶-۳۷).

روت ولاس^۱ (۱۹۹۱) از میان سازوکارهای تضاد-آفرین یادشده، بر ارزش‌ها، هنجارها، افکار و تصورات به عنوان منافع مشترک گروه‌ها، تمرکز کرده است. ولاس بیان می‌کند که ارزش‌ها، هنجارها، سنت‌ها، افکار و ایده‌ها نه به شکل ابزار تعریف هویت و اهداف یک جامعه بلکه به عنوان سلاخی به حساب می‌آیند که توسط افراد و گروه‌های متفاوت، برای پیش‌برد اهداف خود به کار گرفته می‌شوند و در این خصوص، نظریات ستیز و تضاد حرف‌های زیادی راجع به افکار و تصورات، به عنوان یک جنبه از منافع گروهی به ویژه تحت مقولات ایدئولوژی و مشروعیت، برای گفتن دارند (افروغ، ۱۳۷۱: ۳۴). از آنجاکه مسأله پژوهش حاضر، مطالعه چگونگی وضعیت تضادهای مبتنی بر دین در زیست‌حیات استان کردستان است، ایده اخیر ولاس، برای فهم مسأله پژوهش حاضر، یعنی تضادهای مبتنی بر دین در زیست‌حیات چندفرهنگی و چندمذهبی استان کردستان مناسب ویژه‌ای دارد؛ چراکه مشاهدات میدانی پژوهش‌گر و مطالعات پژوهشی صورت گرفته نشان می‌دهد که در زیست‌حیات اجتماعی کردستان، گروه‌ها و گرایش‌های مذهبی مختلفی (سلفی، مفتی‌زاده، تصوف نقش‌بندیه، نصیری، قادریه، بکتاشیه، اهل حق، زرتشتی، مانوی، وهابی، شیعه، سکولار و ...) حضور فعال دارند که از ارزش‌ها، ایده‌ها و تصورات مختص به خود برخوردارند و هریک تلاش می‌کنند تا سایر ادیان و مکاتب را به کیش و آیین مورد پذیرش خود دعوت و در عین حال، از زیست‌حیات اجتماعی-دینی تعریف‌شده خود محافظت کنند. بدیهی است که در این شرایط، تضاد و ستیز مستمر میان گروه‌ها و گرایش‌های فکری و عقیدتی مختلف اجتناب‌ناپذیر می‌شود؛ چراکه نیروهای هر قلمرو می‌کوشند با نیروهایی که زیست‌حیات اجتماعی‌شان را به مخاطره می‌اندازند یا مواضع‌شان را تهدید می‌کنند، به مبارزه بپردازند (حسینی و همکاران، الف ۱۴۰۱: ۱۷). شواهد تاریخی و میدانی نیز مؤید این امر هستند. برای مثال: درگیری

¹ Ruth Wallace

در پی کاوش و پاسخ‌گویی به دو پرسش محوری است. نخست، ستیزها و تضادهای دینی در زیست‌حیات اجتماعی کردستان چه اشکالی به خود گرفته‌اند و چه فرآیندهایی به تداوم و تشدید آنها انجامیده است؟ و دوم، چگونه نظام‌های معنایی برساخته‌شده بر پایه دین، به مثابه ابزارهایی نمادین و هویتی، به تشدید تضادها و ستیزهای اجتماعی در این منطقه دامن زده‌اند؟

۲ پیشینه پژوهش

مطالعات تجربی با محوریت دین در حیات اجتماعی ایران، عمدتاً بر نقش انسجام‌بخش دین تمرکز داشته و کمتر به نقش تضادهای مبتنی بر دین پرداخته‌اند. درحالی‌که، نظام‌های معنایی برساخت‌شده بر پایه دین به‌همان‌سان که می‌توانند همبستگی‌ساز باشند، می‌توانند تضادآفرین نیز باشند. در این زمینه، حسینی و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهش خود نشان داده‌اند که دین در حیات اجتماعی کردستان به هفت شیوه در بروز و ظهور تضادها و ستیز میان افراد، گروه‌ها و گرایش‌های فکری و مذهبی نقش داشته است که عبارت بوده‌اند از: «دین به مثابه از بین برنده تضادها»، «دین به مثابه پوشاننده و پنهان‌کننده تضادها»، «دین به مثابه انعکاس دهنده تضادها»، «دین به مثابه تداوم بخش تضادها»، «دین به مثابه تقویت‌کننده و تشدیدکننده تضادها»، «دین به مثابه منبع و منشأ تضادهای اجتماعی» و «دین به مثابه تضعیف‌کننده تضادها».

بیانی و سراج‌زاده (۱۴۰۰) در پژوهشی به تبیین جامعه‌شناختی بنیادگرایی اسلامی در کردستان ایران پرداخته‌اند. یافته‌های این پژوهش، نشان داده است که «تلقی حداکثری از دین»، «بحران معنی»، «خوانش غیرتاریخی از اسلام»، «تقدم عقیده بر جان» و «غرب‌ستیزی»، برجسته‌ترین زمینه‌هایی بوده‌اند که در گرایش افراد به خوانش بنیادگرایانه از اسلام مؤثر و نقش بازی کرده‌اند.

گروه مفتی‌زاده و کومله‌ها در سال ۱۳۵۸، درگیری گروه نقش‌بندیه و کومله‌ها در سال ۱۳۶۴، درگیری اهل تسنن و تشیع در سال ۱۳۸۲، درگیری قادریه و شورای روحانیون حاکمیت در سال ۱۳۸۹، درگیری گروه نقش‌بندیه و سلفی‌ها در سال ۱۳۹۶ و درگیری طریقت قادری و تصوف نقش‌بندیه در سال ۱۳۹۸، نمونه‌های متعددی از درگیری و ستیزی بوده‌اند که منشأ و ریشه دینی و عقیدتی داشته‌اند (حسینی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۰۸-۱۰۶). شواهد مذکور دلالت بر این دارد که در بستر پیچیده اجتماعی کردستان، دین نه صرفاً یک نظام اعتقادی، بلکه نیرویی پویا و شکل‌دهنده هویت‌ها، مناسبات و حتی جغرافیای سیاسی است. این منطقه، با تنوع مذهبی و فرهنگی بی‌نظیر، صحنه تقابل و تعامل گروه‌هایی است که هریک با تکیه بر نظام‌های معنایی خاص، مرزهای هویتی و اجتماعی را بازتعریف می‌کنند. تضادهای دینی در اینجا نه پدیده‌هایی گذرا، بلکه بخشی از ساختار عمیق حیات اجتماعی هستند؛ گاه در قالب درگیری‌های آشکار و گاه در رقابت‌های پنهان، زیست‌جهان اجتماعی کردستان را تحت تأثیر قرار داده‌اند. از منظر برساخت‌گرایی، این تضادها صرفاً برخورد ایده‌ها نیستند، بلکه بازتابی از تلاش گروه‌ها برای حفظ هویت، قدرت و منابع نمادین در فضایی رقابتی‌اند. هر گروه مذهبی با بازتعریف «خود» و «دیگری»، مرزهای هویتی را ترسیم می‌کند، گاه تا حد حذف یا طرد «دیگری». این پویایی‌ها برخی مواقع به درگیری‌های مقطعی منجر شده، شکاف‌های اجتماعی را دامن زده و تهدیدی جدی برای انسجام اجتماعی محسوب می‌شوند. پژوهش حاضر در پی فهم عمیق‌تر این پویایی‌هاست: از یک سو، کشف لایه‌های پنهان تضادهای دینی که در پس ظواهر مذهبی، به قدرت، منابع نمادین و هویت‌های جمعی گره خورده‌اند؛ از سوی دیگر، نشان دادن چگونگی به‌کارگیری نظام‌های معنایی دینی به‌عنوان ابزار هویت‌سازی و مکانیزم رقابت. این نگاه، ما را از تقلیل‌گرایی‌های رایج درباره تضادهای دینی فراتر می‌برد و به درکی جامع‌تر و چندبعدی می‌رساند. بر اساس این، پژوهش حاضر با رویکردی تفسیرگرایانه،

نتایج پژوهش موسوی‌جشنی (۱۴۰۰) بر آن است که خشونت و تروریسم اسلامی محصول قرائت‌های سلفی خاصی از دکترین‌های کلامی فِرَق خاص اسلامی است که توسط روحانیون رادیکال سنی در گذشته صورت‌بندی و در دوران معاصر احیا شده است. صورت‌بندی این قرائت‌ها به‌گونه‌ای است که آن‌ها را از اندیشه تھی و به ایدئولوژی تبدیل و زمینه را برای تمامیت‌خواهی و خشونت‌ورزی فراهم آورده است.

برزگر و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهش خود نشان داده‌اند که عمده شاخص‌های مهم مکتب وهابیسیم یعنی محافظه‌کاری، فقدان هرگونه انعطاف، منعیت عقل‌گرایی در دین، برخورد افراطی و خصمانه با طیف‌های مخالف و به‌طوری کلی مخالفت با ظهور هرگونه بدعت در دین اسلام، دو پیامد مهم برای این گروه و حیات اجتماعی-دینی عربستان سعودی داشته است: نخست اتهامات گسترده علیه این مکتب فکری از جمله: تروریسم، خشونت، شکنجه، اعدام و نقض حقوق بشر و دوم عقب‌ماندگی و ممانعت از توسعه جامعه عربستان سعودی.

نتایج پژوهش هرموان و مشور^۱ (۲۰۲۳) نشان داده‌اند که اولاً تضاد و تعارض ادراک‌شده میان مسلمان و غیرمسلمان موجب افزایش خشونت مذهبی شده است. دوماً تضاد و تعارض ادراک‌شده منجر به ازدست‌رفتن معنای آموزه‌ها و ارزش‌های مذهبی شده و این امر به نوبه خود سطح بالای خشونت مذهبی را به‌طور قابل توجهی توضیح می‌دهد. ثالثاً ازدست‌رفتن معنای آموزه‌ها و ارزش‌های دینی نقش واسطه‌ای در تضاد و تعارض ادراک‌شده میان گروه‌های مذهبی ایفا می‌کند. دیگر نتایج این پژوهش نشان داده است که عوامل محیطی و موقعیتی در کنار انگیزه‌های فردی، حمایت از اقدامات خشونت‌آمیز را تقویت کرده‌اند.

تحلیل موضوعی اوبیانیکا و مالو^۲ (۲۰۲۲) از تضادهای مذهبی در نیجریه نشان داده‌اند که

مذهب کاتولیک به‌عنوان نیروی دینی استعمارگر و سرکوب‌گری است که مردم بدون پرسش و حق انتخاب باید از اعمال و آموزه‌های آن پیروی کنند. در مقابل، پیروان دین سنتی در نیجریه با به چالش کشیدن مراسم و آئین‌های دین کاتولیک، به مقابله با سلطه کلیسایی می‌پردازند. تحلیل نویسندگان بر آن است که همه مذاهب، عقاید و اصولی اخلاقی دارند که از پیروان خود انتظار دارند بی‌تردید آن‌ها را بپذیرند و همین امر منجر به عدم انعطاف و عدم تحمل سایر باورها می‌شود و در شکل افراطی، خشونت و درگیری برای تحقق خواسته‌های خدا ضروری دانسته می‌شود.

در پژوهش آیالا و همکاران^۳ (۲۰۲۰) نوالحادگرایان با استناد بر داده‌های تاریخی بر پایه پنج استدلال، دین را برای بشریت مضر دانسته‌اند. این استدلال‌ها عبارت بوده‌اند از: ۱- دین همواره در تضاد با تفکر انتقادی قرار داشته است، ۲- دین همواره دشمن هنر بوده است، ۳- دین همواره آزادی مردم را محدود و یا از بین برده است، ۴- دین مردم را از لذت‌بردن از زندگی بازداشته است و ۵- دین همواره عامل تضاد و خشونت‌های دینی-اجتماعی بوده است.

با واکاوی ادبیات تجربی حوزه دین و تضاد اجتماعی که بخشی از آن در پیشینه پژوهش مورد بررسی قرار گرفت. این واقعیت آشکار شد که پژوهش‌های معدودی به نقش نظام‌های معنایی برساخته‌شده بر پایه دین در شکل‌گیری و تشدید تضادهای اجتماعی در جامعه چندفرهنگی ایران، به‌ویژه در بافت پیچیده استان کردستان، پرداخته‌اند. این خلأ پژوهشی، ضرورت و اهمیت مطالعه حاضر را بیش از پیش نمایان می‌سازد؛ مطالعه‌ای که در پی پرکردن این شکاف و ارائه درکی عمیق‌تر از پویایی‌های دینی در عرصه اجتماعی است. از جنبه کاربردی، اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر از این منظر تبیین می‌شود که یافته‌های آن می‌تواند،

³ Ayala, C. and et al

¹ Hermawan and Mashuri

² Obianika and Malu

برساخت‌گرا، باور و ایمان مذهبی، امری نه روانی، درونی و فردی، بلکه اجتماعی است و دین‌داری، فعالیت‌ی گفت‌وگویی، تعاملی و اندرکنشی است که در جریان آن، معناها، در معرض مذاکره و چانه‌زنی قرار می‌گیرند (خشک‌جان، ۱۳۹۹: ۲۲۲).

بکفورد نیز در کتاب «دین و نظریه اجتماعی» با ارائه نظریه‌ای تحت عنوان «برساخت و مخالفت» بیان کرده است که «برساختن اجتماعی» معانی دینی، فرآیندی مستمری از بحث و مجادله، تولید و بازتولید و چالش است. معناهای نسبت داده شده به دین، تاحدودی محصول مجادله و مناقشه اجتماعی در سطوح فردی، گروهی، سازمان‌ها و نهادهای جهانی است. در عصر پیشامدرن، سازمان‌های مذهبی خاصی قادر بودند الگوهای نسبتاً پایدار و همیشگی‌ای از اعتقادات، باورها و اعمال مذهبی را در دوره‌های درازمدت، حفظ کنند که در بسیاری از موارد، حمایت فعال نهادهای نظامی، سیاسی و اقتصادی را در کنار خود داشتند. در برابر این الگوی اقتدار دینی، مفهوم و تعبیر دیرپای «انحراف» نیز برساخته شده است. به عبارت دیگر، ساخت اجتماعی دین دربرگیرنده و متضمن ساخت اجتماعی «نادین»، «دین خطا» و تضاد مبتنی بر دین نیز هست. با استفاده از استعاره‌های نظامی، انفکاک مرز دین و غیردین، خودی و غیرخودی، میدان کشاکش دائمی نبردهای منظم و ایدایی است. در همان حال، مرزبندی‌های درونی در حوزه دین، میدان پاسداری و حفاظت منظم و مناقشات متناوب بر سر سؤال از چیستی دین است. حفاظت، مرزبندی و درگیری‌های گسترده‌تر، ابعاد و جنبه‌های هم‌شکلی فرآیند اجتماعی ساخت، دفاع، حمله، اصلاح و جایگزینی ایده و نهادهایی بوده است که مدعی‌اند دین واقعی را تبلور می‌بخشند. از این منظر، دین اسلام نیز در کلیت خود با سایر نهادهای اجتماعی و فرهنگی تفاوتی ندارد. اگرچه پرسش‌های مربوط به معنای واقعی «آموزش و پرورش» یا «هنر» به همان‌سان موضوع مناقشات مرزی است، دین اما امر کاملاً

مؤلفه‌ها و مضمون‌های دینی تضادآفرین را شناسایی و با ارائه تحلیلی چندبعدی به مدیریت و کنترل مناقشات اجتماعی جامعه کردستان یاری کرد.

۲/۱ چارچوب مفهومی

به لحاظ حساسیت نظری، نظریه برساخت‌گرایی اجتماعی متناسب با اهداف و روش پژوهش حاضر است. نظریه برساخت‌گرایی اجتماعی پارادایمی است که ریشه در آشکارسازی روش‌هایی دارد که افراد و گروه‌ها از طریق آن‌ها در خلق واقعیت ادراکی‌شان مشارکت می‌کنند. این رویکرد به بررسی نحوه به وجود آمدن پدیده‌های اجتماعی، نهادینه شدن آن‌ها و تبدیل شدن آن‌ها به سنت مورد توافق، می‌پردازد. برساخت‌گرایی اجتماعی به مثابه یک فرآیند مداوم درک شده است؛ به همان‌سان که واقعیت دائماً از طریق کنش‌های متقابل افراد و دانش آن‌ها از آن واقعیت، (باز) تولید می‌شود. مهم‌ترین نقد نظریه‌ی برساخت‌گرایی به عنوان یک رویکرد انتقادی، متوجه نحوه نگرش به واقعیت است. از این‌رو، بر این مسأله تأکید دارد که امر اجتماعی، درعین‌اینکه واقعی است اما بدیهی و ذاتی نیست. مهم‌ترین مواجهه برساخت‌گرایی با دین، فارغ از قضاوت درباره صحت یا سقم آموزه‌هایش، تلقی از آن به مثابه نظام معنایی جمعی و قدسی است. چنانچه گیرتز، با تلقی دین به مثابه برساخت‌های جمعی فرهنگی، تصریح می‌کند که دین، نظام معنایی گفتمانی و نظامی از کردارهای اجتماعی است که افراد، آن را با یکدیگر به اشتراک می‌گذارند. از دید وی، دین و دین‌داری، نه به عنوان امری فردی و مبتنی بر خلقیات درونی فرد که براساس «دنایی» برساخته شده از طریق گفتمان محل توجه قرار می‌گیرد و روایت‌های دین‌داری به مثابه ابزارهایی از تجربه‌های ارتباطی این فرآیند، به تعبیر برگر، نمی‌تواند به شکل فردی محض، «سایبان مقدس»^۱ خودش را داشته باشد. درواقع، باورهای فردی دینی، مبتنی بر فرآیند دائمی چانه‌زنی بر سر معنا و در جریان ارتباطات جمعی است؛ چراکه از دید

^۱ Sacred canopy

خاصی است؛ آن هم به تعبیر ماکس وبر، گرمای روحی فراگیری که با آن، برخی افراد، گروه‌ها و رژیم‌های سیاسی، بر ساخته‌های خاصی از دین و مفاهیم و تفاسیر دین را به‌عنوان ویژگی یا اعمال جهان‌شمول توسعه می‌دهند. از سوی دیگر، بی‌تفاوتی یا دشمنی با معناهای خاص و عام دین، به‌همان میزان درخور توجه است. به همین دلیل، وقتی مثلاً عرفی‌شدن در نظریه‌های فلسفی، قوانین سیاسی و ساختارهای دولتی متبلور می‌شود، می‌تواند بسیاری از ویژگی‌های یک دین نهادینه‌شده را به‌خود بگیرد. به این ترتیب، مباحث ناظر بر عرفی‌شدن، کثرت و تنوع دینی، جهانی‌سازی و جنبش‌ها و گروه‌های دینی، همه متمرکز هستند بر حدود و ثغور و مرزبندی‌های مناقشه‌برانگیز بین دین و غیردین، دین‌های مقبول و نامقبول، معتبر و نامعتبر، اشکال محلی و جهانی دین و تجلیات اصیل دین (بکفورد، ۱۳۸۹: ۳۳۶). در کاربست نظریهٔ بر ساخت‌گرایی اجتماعی برای تبیین موضوع تضادهای اجتماعی مبتنی بر دین، می‌توان چنین استنباط کرد که ادیان، گروه‌ها و گرایش‌های مذهبی ساکن در زیست‌حیات اجتماعی استان کردستان، هم‌زمان با طرح داعیه‌های فکری، دینی و عقیدتی خود، ضد داعیه‌های آنان نیز بر ساخته می‌شود و به این ترتیب، زیست‌حیات اجتماعی - دینی استان کردستان همواره شاهد فرآیند مستمری از داعیه‌ها، تضادها و ستیزها بر سر واقع‌انگاری عقاید و باورها و خودحقیقت‌پنداری گروه‌ها و گرایش‌های مختلف مذهبی است. بر مبنای بنیان نظری مطرح شده، این پژوهش، مهم‌ترین مضامینی را که تضادهای مبتنی بر دین در زیست‌حیات اجتماعی استان کردستان تولید کرده، تشدید می‌کنند و تداوم می‌بخشند، مورد واکاوی قرار داده است.

۳ روش‌شناسی پژوهش

رویکرد روش‌شناختی در پژوهش حاضر برای پاسخ به سؤال تحقیق، رویکرد کیفی است که برای گردآوری داده‌ها از روش قوم‌نگاری و تکنیک مصاحبهٔ عمیق نیمه‌ساخت‌یافته استفاده شده است. قلمرو مکانی و زمانی پژوهش، ساکنان ۱۰

شهرستان استان کردستان در سال ۱۴۰۱ است. روش اجرای قوم‌نگاری که متضمن مطالعهٔ وضعیت زندگی واقعی مردم است، با در نظر گرفتن اینکه پژوهش‌گر ساکن استان کردستان است و تجربهٔ زیسته‌ای از مناقشات مذهبی داشته است؛ به این نحو بود که پژوهش‌گر با دو تکنیک مشاهده و گفت‌وگو، به درک و دریافت مستقیم و بی‌واسطه تجربهٔ زیستهٔ افراد فرقه‌ها و گرایش‌های مختلف مذهبی در سطح استان نائل شده است. در روش مشاهده، محقق با اتکا بر این اصل که هر رفتاری با یک معنای ذهنی خاص هدایت می‌شود و این امر نیز برآمده از موقعیت مکانی و زمانی خاصی است؛ رفتار و کنش‌های دینی افراد را در موقعیت‌های بروز مشاهده و ملاحظه کرده است. به این معنا که برای ورود به میدان پژوهش و مشاهدهٔ تنش‌های مبتنی بر دین در جلسات، آئین‌ها و مراسم مشارکت کرده است. سپس، با نمونه‌گیری هدفمند و برقراری ارتباط و رعایت ملاحظات اخلاقی مانند محرمانه بودن، استفاده از اسامی مستعار و پنهان ماندن هویت، افراد و گروه‌های مختلف مذهبی را برای گفت‌وگو انتخاب کرده است که ضمن داشتن تمایل به مصاحبه بتوانند آگاهی هدفمندی در زمینهٔ درک تضادهای مبتنی بر دین در اختیار محقق قرار دهند. محقق پس از آنکه اطمینان حاصل کرد که سایر افراد مشارکت‌کننده در جلسات یا مراسم‌ها تمایلی به گفت‌وگو ندارند، جلسهٔ مراسم و آئین‌ها به‌عنوان میدان مشاهده و گفت‌وگو را ترک و میدان‌های دیگری را برای مشاهده و گفت‌وگو انتخاب کرده است. ضمن آنکه در انتخاب نمونه‌ها برای مصاحبهٔ عمیق و نیمه‌ساخت‌یافته، بیشترین تنوع به‌لحاظ گرایش‌های قومی و مذهبی، محل سکونت، سطح تحصیلات و ... در نظر گرفته شده است. منطق حاکم بر انتخاب حجم نمونه، اشباع نظری بود. اشباع نظری زمانی حاصل شد که محقق در خلال مصاحبه‌ها متوجه شد که دیگر اطلاعات جدیدی ظهور نمی‌کند. بر اساس این، اشباع نظری با مصاحبهٔ ۲۳ نمونه از افراد مورد مطالعه اتفاق افتاد.

برای برآوردن تصدیق‌پذیری، گزارش‌ها، دست-نوشته‌ها و داده‌ها به محقق مستقلی داده شد و مشابهت فرآیند کدگذاری حاصل شده است. ضمن آنکه کدگذاری به‌گونه‌ای نظام‌مند مستند شده است تا برای سایر پژوهش‌گران نیز با وضوح و سهولت قابل استفاده باشد. جهت افزایش انتقال-پذیری نتایج، فرآیند پژوهش و اعمال و اقدامات انجام شده در مسیر مطالعه به‌صورت دقیق و هدف‌مند توصیف شده‌اند؛ به‌نحوی که امکان پیگیری مسیر تحقیق و خصوصیات جامعه مورد مطالعه برای سایر پژوهش‌گران فراهم است. علاوه-براین، با اتخاذ استراتژی ممیزی به‌عنوان مکمل قابلیت اطمینان، به‌منظور ایجاد یافته‌ها و نتایج مطمئن و معتبر از مکانیسم‌های این استراتژی یعنی حساسیت پژوهش‌گر، انسجام روش‌شناسی، کفایت نمونه‌گیری، جمع‌آوری و تحلیل هم‌زمان داده‌ها، توسعه تفکر تئوریک در تمامی مراحل تحقیق استفاده شده است.

۳/۱ تعریف مفاهیم و مؤلفه‌ها

محدثی گیلوایی از میان منابع متنوع ایجادکننده تضادهای اجتماعی، به چهار دسته از مهم‌ترین آن‌ها اشاره کرده است که عبارت‌اند از: - امیال (امر جسمانی و روانی)، - منافع (امر اقتصادی)، مواضع (موقعیت اجتماعی و ساختاری افراد و نیروهای اجتماعی) و نظام‌های اعتقادی (امر ایده‌ای و هنجارین) (محدثی گیلوایی، ۱۳۹۹). پژوهش حاضر بر دو دسته اخیر یعنی «مواضع» و «نظام‌های اعتقادی» متمرکز شده است و تعاریف مفاهیم و مؤلفه‌ها را با درنظرگرفتن برساختگی تضادهای اجتماعی مبتنی بر دین براساس دو منبع یادشده ارائه کرده است.

دین: در رویکرد برساخت‌گرایی اجتماعی، دین، نوموس^۴، نامیرا و نظام معنایی قدرت‌مندی است که نه صرفاً اعتقادی فردی و درونی، بلکه بیش از آن،

برای تحلیل داده‌ها، از تحلیل تماتیک استفاده شد. از منظر برون و کلارک^۱ (۲۰۰۶)، تحلیل تماتیک راهبردی است برای تقلیل و تحلیل داده‌ها به‌نحوی که به‌وسیله آن داده‌های کیفی دسته‌بندی، کدگذاری، مقوله‌بندی، تلخیص و بازسازی می‌شوند (Smith, 2023: 43). بر مبنای رویکرد براون و کلاک، تحلیل تماتیک در پژوهش حاضر در شش گام به پیش رفته است. در گام اول، رونوشت متن مصاحبه‌ها به‌دقت واریسی شده است، در گام دوم با شناسایی واحدهای معنا و انجام کدگذاری، ۸۰ تم اولیه تولید شده است. در گام سوم و در جست-وجوی تم‌های فرعی، تم‌های اولیه در ذیل ۱۶ تم فرعی دسته‌بندی شده‌اند. در گام چهارم و پس از بررسی و اصلاح تم‌های فرعی، با تجمیع تم‌های فرعی در گستره‌های معنایی وسیع‌تر، ۴ تم اصلی به دست آمده است. در گام پنجم، تم‌های فرعی و اصلی تعریف و به‌کمک بخش‌هایی از اظهارنظر مشارکت-کنندگان به انتزاع کشیده شده‌اند. در نهایت و در گام ششم تحلیل نهایی ارائه شده است. برای تأمین اعتبار و احراز صحت داده‌ها از چهار ملاک باورپذیری^۲، اطمینان‌پذیری^۳، تصدیق‌پذیری^۴ و انتقال‌پذیری^۵ (Brigitte, 2017: 255) استفاده شده است. در برآوردن معیار باورپذیری، پژوهش‌گر به-عنوان یکی از ساکنین استان کردستان، مدت‌های مدید به مشاهده میدانی ستیزها و تضادهای مبتنی بر دین پرداخته و گفت‌وگوها و نشست‌های متعددی با افراد صاحب‌نظر و اساتید دانشگاه داشته است و با ارزیابی نظرات و داوری‌های ارائه شده، تصمیم به بررسی علمی تضادهای مبتنی بر دین با روش قوم‌نگاری گرفته است. اطمینان‌پذیری، با کنترل دقیق ثبت و ضبط داده‌های مورد نیاز پژوهش، بازسازی داده‌ها و نتایج ترکیب براساس ساختار تدوین شده و تم‌های به‌کارگرفته شده، یادداشت‌های روش‌شناختی و برآورده شدن انتظارات مشارکت‌کنندگان در پژوهش، حاصل شده است.

⁴ Confirmability

⁵ transitivity

⁶ Nomos

¹ Brown and Clark.

² Credibility

³ dependability

درک دینی، مبهم بودن برداشتها بین قلمروها و قومیت‌های مذهبی، دکترین جهاد، عدم مدارا در اعمال مذهبی، فقدان درک اصول کثرت‌گرایانه، سیاسی شدن دین و ... (Ariyanto, 2023: 216).

۳،۲ ویژگی‌های فردی و زمینه‌ای مصاحبه‌شوندگان

ویژگی‌های فردی و زمینه‌ای مشارکت‌کنندگان در این پژوهش به این شرح است که: بیشینه سنی مشارکت‌کنندگان ۵۹ سال و کمینه سنی آن‌ها ۲۳ سال بوده است. به لحاظ سطح تحصیلات، ۲ نفر معادل ۸/۷ درصد دارای سطح تحصیلی دکتری، ۴ نفر معادل ۱۷/۴ درصد کارشناسی ارشد، ۳ نفر معادل ۱۳ درصد کارشناسی، ۸ نفر معادل ۳۴/۸ درصد دیپلم، ۱ نفر معادل ۴/۳ تحصیلات حوزوی و ۵ نفر معادل ۲۱/۸ درصد نیز زیر دیپلم بوده‌اند. به لحاظ اشتغال، ۱۰ نفر معادل ۴۳/۵ درصد شغل آزاد داشتند، ۷ نفر معادل ۳۰/۴ درصد شغل اداری داشتند، ۵ نفر معادل ۲۱/۸ درصد ماموستا (پیش‌نماز یا امام مسجد) بوده‌اند و ۱ نفر معادل ۴/۳ درصد نیز بیکار بوده است. به لحاظ وضعیت تأهل، ۱۴ نفر معادل ۶۰/۸ درصد از مشارکت‌کنندگان متأهل و ۹ نفر معادل ۳۹/۲ درصد مجرد بودند. به لحاظ گرایش مذهبی، ۱۲ نفر معادل ۵۲ درصد از مشارکت‌کنندگان اهل تسنن بودند، ۴ نفر معادل ۱۷/۴ درصد شیعه، ۳ نفر معادل ۱۳ درصد سلفی مسلک بودند، ۲ نفر معادل ۸/۷ درصد وهابی و ۲ نفر معادل ۸/۷ درصد نیز پیرو کاکا احمدی بودند.

باوری جمعی است که با ایجاد نظام معنایی جمعی در معنای برگری (سایبان مقدس)، هویت فردی و اجتماعی باورمندان و حتی غیرباورمندان را برمی‌سازد. در این برساختگی، با ایجاد نظام معنایی غالب به فرد، در درون متنی جمعی، احساس هدف‌مندی، تعلق و فهم و درک جهان داده می‌شود (خشک‌جان، ۱۳۹۹: ۲۲۷).

تضاد: از منظر تئوری‌های تضاد، جامعه یک نظام واحد یکپارچه نیست، بلکه متشکل از گروه‌های مختلف با وجه‌نظرها و علایق مختص به خود است و همین امر وجود تضاد را در جامعه طبیعی می‌نماید (یعقوبی، ۱۳۹۳: ۱۶۸). برگر و لوکمن، تضاد را ناسازگاری علایق، ارزش‌ها، نیازها، انتظارات، اهداف، کیهان‌شناسی‌های اجتماعی یا ایدئولوژی‌ها تعریف کرده‌اند و معتقدند که تضادهای ایدئولوژیک تمایل ویژه‌ای به بدخواه‌گرایی دارند. علاوه‌براین، تضاد باعث ایجاد شکاف در روابط بین گروه‌های متعارض و تغییرات شخصیتی در افراد می‌شود، مثلاً پیدایش انتقام، نفرت و سوءظن متقابل، آسیب به مال و جان انسان‌ها و نیز تسلط و حتی انقیاد یکی از طرفین درگیر در مناقشه را دربر می‌گیرد (Prayogi, 2023: 39).

تضادهای مبتنی بر دین: تضادهای دینی اشاره به عوامل و زمینه‌هایی دارد که منجر به مناقشه و درگیری میان گروه‌های مذهبی می‌شود. برخی از این عوامل عبارت‌اند از: ادعای حقیقت، انحصارگرایی، تعصب، اکثریت و اقلیت بودن مذهبی، تفاوت در

جدول ۱: ویژگی‌های فردی و زمینه‌ای مصاحبه‌شوندگان

Table 1: Personal and contextual characteristics of interviewees

ردیف	نام (مستعار)	سن	مقطع تحصیلی	شغل	وضعیت تأهل	گرایش مذهبی
۱	مختار اسلامی	۴۷	دکتری	دبیر	متاهل	سنی
۲	روژمان حسینی	۳۹	کارشناسی	کارمند اداره آب	مجرد	سنی
۳	هاوری	۳۳	کارشناسی ارشد	فرهنگی	مجرد	سنی
۴	ماکوان	۲۷	دیپلم	مبل فروش	مجرد	سنی
۵	اسماعیل سوره تفی	۴۱	دکتری	ماموستا	متاهل	وهابی
۶	عبدالکریم	۲۸	دیپلم	فرهنگی	متاهل	سنی
۷	کاکاوند	۳۳	کارشناسی ارشد	کارمند بیمارستان	متاهل	کاک احمدی
۸	ابوبکر	۳۹	دیپلم	راننده تاکسی	متاهل	سنی
۹	عباس	۵۷	دیپلم	کتاب فروشی	مجرد	سنی
۱۰	شوانکو	۳۲	زیر دیپلم	بیکار	مجرد	کاک احمدی
۱۱	فاروق	۳۹	کارشناسی ارشد	شغل آزاد	متاهل	سلفی
۱۲	هستیار	۵۱	کارشناسی	بازنشسته فرهنگی	متاهل	سنی
۱۳	عثمان	۵۸	تحصیلات حوزه	کفاشی	متاهل	سنی
۱۴	امید	۴۱	کارشناسی ارشد	کارمند اداره جهاد	متاهل	شیعه
۱۵	نچیروان	۴۷	دیپلم	بازاری	متاهل	سلفی
۱۶	صلاح الدین	۲۸	پنجم ابتدایی	شغل آزاد	مجرد	سنی
۱۷	مادح حسینی	۳۰	سوم راهنمایی	کافی نت	مجرد	سنی
۱۸	ئاوات اردلان	۲۳	دیپلم	قصابی	متاهل	سنی
۱۹	روژان	۲۸	کارشناسی	خیاطی	مجرد	سنی
۲۰	عیسی	۲۷	دیپلم	سوپرمارکت	مجرد	سنی
۲۱	عبدالله	۵۴	دیپلم	ماموستا	متاهل	وهابی
۲۲	مسعود	۵۷	زیردیپلم	ماموستا	متاهل	سنی
۲۳	ماجد	۵۹	زیردیپلم	ماموستا	متاهل	سلفی

۴ تجزیه و تحلیل یافته‌های پژوهش

پایه دین چگونه موجب بروز تضاد و ستیز در زیست‌حیات اجتماعی استان کردستان شده‌اند؟ دسته‌بندی موضوعی تضادهای مبتنی بر دین حاصل از اجرای روند تحلیل تماتیک در جدول شماره ۲ ارائه شده است.

برای پاسخ به سؤال‌های پژوهش مبنی بر اینکه وضعیت تضاد در زیست‌حیات استان کردستان چگونه است؟ و نظام‌های معنایی برساخت‌شده بر

جدول ۲: کدهای اولیه، مضامین فرعی و مضامین اصلی «دین به مثابه منشأ تضادهای اجتماعی»

Table 2: Primary codes, sub-themes, and main themes of "Religion as a source of social conflicts"

مضمون فراگیر	مضامین اصلی	مضامین فرعی	کدهای اولیه
تضادهای مبتنی بر دین	دین به مثابه منشأ تضادهای اجتماعی	تفاهمیت‌خواهی	- در جشن پیرشالیار تمام اقوام گرد شرکت می‌کنند، - دراویش قادری در اغلب شهرها از ایران، عراق، سوریه تا ترکیه دست به تأسیس خانگاه زدند، - صوفیان فارغ از اختلافات فقهی و مذهبی، تمام تلاش خود را صرف گسترش طریقت می‌کنند، - طریقت قادری در تمام شهرهای کردستان در حال تبلیغ مسلک خودشوند، - چه قادری‌ها چه نقش‌بندی‌ها یا کاک‌احمدی‌ها همشون دنبال این هستن که در سرتاسر کردستان پیروان بیش‌تری داشته باشن.
		انحصارگرایی	- پیروان مذهب شافعی خودشون رو از یوغ و سیطره مسلک طریقتی بیرون کشیدن، - پیروان مذهب فقه‌ای شافعی برا خودشون مسلک اشعری را جانشین طریقتی کردن، - طریقت تصوف شیعی و طریقت قادری مانع نفوذ طریقت نقش‌بندی در مناطق مختلف کردستان شده‌اند، - شیوخ صوفیه مناطق مختلف کردستان را مثل شبکه‌ای متصل به هم درآورده بودند، - ماموستا خطاب به زرتشتی‌هایی که در جشن پیرشالیار بودن گفت پیرشالیار مسلمان بوده و اصلاً ربطی به زرتشتی‌ها ندارد.
		عدم‌پذیرش کثرت‌گرایی	- طبقات اجتماعی محله موسک مریوان پیشینه صوفی‌گری دارن و ماموستای مسجد با گرایش وهابی رو نمی‌پذیرند، - در مساجد و حوزه‌های علوم دینی علما و روحانیون جایگزین مشایخ طریقتی شدند و همین باعث درگیری شده، - بحث تکبیر در اذان و نماز میان طرفین ادامه دار شد و هریک، نظر دیگری رو رد می‌کردند تا بلاخره به درگیری و مناقشه کشیده شد، - اختلاف برداشت میان پیروان ماموستا مدرس و سایر طریقت‌ها و این‌که هیچ‌کدومشون دیگری رو قبول نداشتند تا مدت‌ها باعث درگیری و مناقشه بود، - معتقدین قرآن تاریخی نمی‌تونستن بپذیرند که موضوع گم شدن قرآن ممکنه برا بعضی‌ها بی‌اهمیت باشه.
		خودحق‌پنداری	- فرد وهابی نحوه قیام ماموستا در نماز رو غلط می‌دونست، - تصوف برای شناخت آفریدگار فقط شیوه سلوک باطنی رو درست می‌دونند، - صوفی‌ها معتقدند که حقیقت فقط از طریق سیر و سلوک عرفانی و باطنی حاصل میشه نه از راه استدلال عقلی، - سیروان با لحن حق به جانبی به ماموستا گفت چرا بعد از اذان کوچک صلوات فرستادی اما در اذان بزرگ نفرستادی همین باعث درگیری در مسجد شد، - سیروان می‌گفت چیزی که در سنت و حدیث وجود نداره کسی حق نداره به اذان و نماز اضافه کنه این‌ها بدعت در دین هست. تو درگیری طرفداری ملا محمد علوی و مکتب قرآن هر دو طرف ادعای خودشون رو به حق و ادعای طرف مقابل رو باطل می‌دونستند.

۴/۱ دین به مثابه منشأ تضادهای اجتماعی

بر مبنای دیدگاه فورشت و رپستاد دین می‌تواند منشأ انواع تضادهای اجتماعی باشد یعنی به صورت-های مختلف فردی و گروهی از جنبه‌های اعتقادی، فکری، رفتاری، نمادی، تصورات، تخیلات و .... باعث خلق تضادها شود (حسینی و همکاران، [۱۴۰۱](#): ۱۵۴-۱۵۳). در پژوهش حاضر دین از منظر خصلت‌هایی مانند تمامیت‌خواهی، انحصارگرایی، عدم‌پذیرش کثرت‌گرایی و خودحق‌پنداری منشأ تضادهای اجتماعی بوده است.

۴/۱/۱ تمامیت‌خواهی

در نظر هانا آرنِت، تمامیت‌خواهی وجه اصلی همه ایدئولوژی‌ها و به‌ویژه گروه‌ها و فرقه‌های مذهبی است (موسوی‌جشنی، [۱۴۰۱](#): ۷۴). تمامیت‌خواهی با تکیه بر بسیج توده‌ای، کوششی برای پیش‌برد ارزش-ها و هنجارهای جمعی در راستای منافع و اهداف مشترک، می‌تواند از طریق اعمال جمعی و در قالب مراسم، آئین‌ها و جشن‌ها بازنمایی شود. چنانچه با برگزاری جشن باستانی پیرشالیار، جمع‌گرایی و ارزش‌های جمعی قومیت‌های مختلف گرد، تقویت و بازتولید می‌شود. هاروی آئین باستانی پیرشالیار را این‌گونه روایت کرده است که:

جشن پیرشالیار از آئین‌های باستانی که همه ساله با حضور بسیاری از گردهای عراق، ترکیه و سوریه و دیگر کردهای ساکن ایران برگزار می‌شود. این جشن نماد وحدت و انسجام تمام اقوام گرد هس و تمام قومیت‌ها سعی می‌کنند خودشان رو به این جشن باشکوه برسوند. این جشن بدون توجه به اختلافات گروهی و مذهبی با حضور پررنگ جوان-های گرد اعم از دختر و پسر و از همه قومیت‌ها گرد برگزار می‌شود (هاوری، ۳۳ ساله).

روی دیگر نمایش مراسم و آئین‌هایی مانند پیرشالیار، «غیریت‌سازی» است. این آئین‌ها، علاوه بر نشان دادن انسجام و تمامیت‌خواهی قلمروهای

دینی و مذهبی، حامل پیام طرد برای «دیگر دینی» ها نیز هست.

دراویش قادری در اغلب شهرها از ایران، عراق، سوریه تا ترکیه دست به تأسیس خانگاه زند و با فرستادن مبلغ تمام تلاش خودشون رو صرف گسترش طریقت می‌کنن، اون‌ها در تمام شهرهای کردستان در حال تبلیغ مسلک خودشون هستن (مختار، ۴۷ ساله).

عملکرد دراویش قادری در بسط و گسترش قلمرو مسلک طریقت در سرتاسر استان کردستان شاهد دیگری بر خصلت تمامیت‌خواهی گروه‌ها و گرایش‌ها دینی است که هانا آرنِت (۱۹۶۲: ۴۷۰ به نقل از موسوی‌جشنی، [۱۴۰۱](#): ۷۵) نیز به آن اشاره داشته است.

۴/۱/۲ انحصارگرایی

انحصارگرایی دینی به معنای منحصركردن حق، درستکاری و رستگاری در اعتقادات مذهبی یا گرایش دینی خاص است. قائلان به این باور، حقانیت مطلق دینی را منحصر به دین و اعتقاد خود می‌دانند و معتقدند که صرفاً دین آن‌ها و پیروانش از رستگاری و کمال یا هر چیز دیگری که غایت دین است، برخوردارند (یزدانی و جهان‌مهر، [۱۳۹۲](#): ۷۲). در روایت مصاحبه‌شونده زیر انحصارگرایی آئینی ماموستا را می‌تواند مشاهده کرد:

ماموستا خطاب به زرتشتیایی که هر سال برا حضور در آیین «پیر شالیار» به اورامانات سفر می‌کنن، گفته بود: «سندها نشون می‌دن که «پیر شالیار» مسلمان بوده و اصلاً زرتشتی نبوده که حالا زرتشتی‌ها با این انگیزه برا زیارت و حضور در جشن می‌آیند (حسینی، ۳۹ ساله).

یکی از نتایج انحصارگرایی دینی، اعتقاد به این است که سایر گرایش‌های دینی بهره‌ای از حقیقت و حقانیت الهی نبرده‌اند. در این دیدگاه، انسان‌ها به خودی و «دیگری دینی» تقسیم می‌شوند و دیگری دینی عمدتاً از مواهب و فضایل الهی بی‌بهره‌اند (قربانی، [۱۳۹۸](#): ۲۸۱).

اختلاف برداشت میون طرفداری ماموستا مدرس و طریقت‌ها و مسلک‌های دیکه به ای دلیل که هیچ-کدومشون حرف و ادعای هم‌دیگه رو قبول نداشتن تا مدت‌ها باعث درگیری و مناقشه بود (نچيروان، ۴۷ ساله).

عدم مدارا، انعطاف‌ناپذیری و تحمل نکردن نظرات و ایده‌های دینی سایر افراد و گروه‌ها، جلوه‌هایی از عدم پذیرش سایر گرایش‌ها و مسلک‌های دینی است که خود می‌تواند منشأ تضادهای اجتماعی باشد.

۴/۱/۴ خودحق‌پنداری

خودحق‌پنداری، این انگاره را در ذهن مؤمنان تداعی می‌کند که همه آنچه از حقیقت هر چیز لازم است، خداوند به ما و پیروان ما بخشیده است. بنابراین، ما نیازی به توجه به «دیگری دینی» و شنیدن صدای او نداریم (قربانی، ۱۳۹۸: ۲۸۲). این انگاره در بیانات مصاحبه‌شونده این پژوهش چنین بیان شده است که:

متأسفانه اختلافات دینی بین گروه‌های فکری و عقیدتی در روستا در اغلب موارد منجر به بی‌احترامی و درگیری شدید لفظی می‌شد، به‌طوری که روستا عملاً به دو گروه با دو خوانش متضاد تبدیل شده بود و هرکس خودش رو به حق می‌دونست و با جدال لفظی و فیزیکی سعی داشت از مبانی فکری گروه خودش دفاع کنه (عیسی، ۲۷ ساله).

خودحق‌پنداری، امکان هرگونه گفت‌وگو و تفاهم دینی با «دیگری دینی» را می‌بندد؛ چراکه «دیگری دینی» به‌مثابه گمراهان دیده می‌شوند که محروم از حقیقت الهی‌اند. اظهارنظر مصاحبه‌شونده زیر مصداقی از خودحق‌پنداری و انحصار مسیرهای دستیابی به حقیقت است که می‌تواند منشأ تضادهای اجتماعی گردد.

صوفی مسلکاً برا شناخت آفریدگار فقط شیوه سلوک باطنی رو درست می‌دونند اونا اعتقادشون این‌جوریه که حقیقت فقط از راه سیر و سلوک

یه زمانی اغلب شهر در انحصار مسلک طریقت قادری بود یعنی در اغلب شهرها نفوذ داشتن ولی پیروان مذهب شافعی خودشون رو از یوغ و سیطره مسلک طریقتی بیرون کشیدن و مسلک اشعری رو جانشین مسلک طریقتی کردن (مختار، ۴۷ ساله).

انحصارگرایی به‌عنوان منشأ تضاد اجتماعی عمل می‌کند به این معنا، زمانی که مسلک و مرامی قلمروها دینی را به انحصار می‌گیرد با مقاومت سایر گروه‌ها مواجه می‌شود. چنانچه در نقل قول ارائه شده نیز مسلک طریقت با مقاومت مسلک اشعری مواجه شده است.

۴/۱/۳ عدم‌پذیرش کثرت‌گرایی

قائلان به عدم‌پذیرش کثرت‌گرایی، نه‌تنها تنوع گرایش‌های دینی را برنمی‌تابند، بلکه راه‌ها و شیوه‌های گوناگون در درون سنت‌های دینی را رد می‌کنند. برنتابیدن دیدگاه‌های دیگری در روایت مصاحبه‌شونده زیر در قضیه فاتحه‌خوانی قابل مشاهده است:

گفتم رحیم جان، روز جمعه‌س و دوس دارم که سری به قبرستان بزنم و فاتحه‌ای برا دوستان و آشنایان بخونم، آقا غفور که کنار رحیم بود با لحنی به اصطلاح طلبکارانه، گفت کاک عباس، فاتحه خواندن کاریه که در هیچ جای متون دینی؛ قرآن، حدیث، و سنت بهش اشاره‌ای نشده. به غفور گفتم تو هر عقیده‌ای داری واسه خودت داری و حق نداری به عقیده من توهین کنی. گفت عقیده من به‌روز و مطابق با دنیای جدیدیه. رفتم جلو یقشو گرفتم اهالی روستا هم برحسب تعصب وارد شدن و درگیری جدی به‌وجود اومد (عباس، ۵۷ ساله).

عدم پذیرش کثرت‌گرایی به آن معناست که گرایش‌های دینی نسبت به عقاید و باورهای دینی یکدیگر در جهل و عدم شناخت به سر می‌برند. ازاین‌رو، هریک از گرایش‌های دینی تنها راه نجات و تنها راه حقیقت را گرویدن افراد سایر گرایش‌های دینی به دین خود می‌پندارند.

عرفانی و باطنی حاصل میشه نه از راه‌های دیگه
(مختار، ۴۷ ساله).

جدول ۳: کدهای اولیه، مضامین فرعی و مضامین اصلی «دین به مثابه تشدیدکننده تضادهای اجتماعی»

Table 3: Primary codes, sub-themes, and main themes of “Religion as an aggravator of social conflicts”

مضمون فراگیر	مضامین اصلی	مضامین فرعی	کدهای اولیه
تضادهای مبتنی بر دین	دین به مثابه تشدیدکننده تضادهای اجتماعی	خشنودت‌ورزی	- در مسجد مولوی گرد مریوان بیش از ۵۰ نزاع فیزیکی درگرفته است، - مؤذن که دید مردم برا بیرون کردن امام مسجد همراهیش نمی‌کنند تهدید کرد امام مسجد رو می‌کشه، - یکی از طرفداران مؤذن پسر امام مسجد رو با ماشین زیرگرفت، - نیروهای کومله یکی از شیوخ نقش‌بندی رو در روستای سوره‌تقی به قتل رساندن، - امر به معروف و نهی از منکر اکبر به دوتا جوان در مورد قلیان کشیدن منجر به کتک خوردن اکبر و خون‌ریزی از صورتش شد.
		تعصب‌ورزی	- مردم اون‌چنان روی پیرشالیار تعصب دارن که با تجمع و توهین به معلم منکر رشد سنگ مزار آرامگاه از او شکایت کردند، - امام مسجد بر حسب تعصبی که به اصول دین داشت به مؤذن می‌گفت این صلوات بعد از اذن، در سنت نیست و همین موجب نزاع شد، - نحوه اذان و اقامه گفتن مؤذن باعث اختلاف بین دو گروه متعصب فکری امام مسجد و مؤذن شده بود، - سید که رو سید بودنش تعصب داشت، نسبش رو به صحابه پیامبر ربط می‌داد، همین موجب درگیری او با یکی از مسافرها و شکسته شدن بینی سید شد. - مردم که رو فاتحه‌خوانی و زیارت اهل قبور تعصب داشتن با اقوام غفور که این‌ها رو تمسخر می‌کرد درگیر شدن و اختلاف شدید بین آن‌ها پیش اومد.
		تکفیر	- درگیری مسلحانه میون کومله و شیخ بر سر این بود که شیخ رفتار نیروهای کومله رو خارج از دین می‌دونست، - اهالی محل، طرفداران مولوی گرد رو که قصد داشتن مجسمه‌اش رو در میدان شهر نصب کنن کافر و این عمل رو خارج از دین می‌دونستن، - ملا محمد علوی نقدهای تندی بر نظر مفتی‌زاده که گفته بود آدم و حوا از حیوان تکامل پیدا کردن داشت و همین محل مناقشه میان طرفدارای دو طرف شد، - جریان مکتب قرآن بعد از ۳ سال مناقشه، جریان فکری ملا محمد علوی رو به اتهام تکفیر از حضور در مساجد منع کردند، - وقتی قرآن تاریخی گم شد معتقدین، اون‌هایی که نسبت به گم شدن قرآن بی‌خیال بودند رو کافر می‌خوندند.
		طرد و ارتداد	- علمای مسلمان طریقت‌های صوفیانه رو تأیید نمی‌کنن، - بعضی از پیروان صوفیه به دلیل عدم پیروی از شیوخ واقعی به انحراف کشیده شدند، - معلم مدرسه که رشد سنگ آرامگاه پیرشالیار رو منکر شده بود با فشار اهلی از مدرسه به منطقه دیگه‌ای منتقل شد، - مؤذن به خاطر اختلاف با امام مسجد، مردم رو تحریک می‌کرد که اون رو از مسجد بیرون کنن، - اهالی مسجد، ماموستایی که به زن مطلقه گفته بود باید سه روز به عقد من دریایی تا بعد بتونی دوباره به عقد شوهرت دریایی رو از محله بیرون کردند، - طرفداران ماموستا مدرس در مراسم ترحیم مریدشون همه مخالفان فکری او رو از مسجد بیرون کردن.

۴،۲ دین به مثابه تشدیدکننده تضادهای اجتماعی

هرچند دین همواره منشأ تضاد نیست، اما در تقویت تضادهای اجتماعی نقش ایفا می‌کند؛ به این معنا که دین با ایفای نقش در تقویت تضادهای اجتماعی به آن‌ها ابعاد و دامنه جدیدی می‌بخشد و بدان‌ها عمق می‌دهد (فرست و رپستاد، ۱۳۹۴: ۴۹۱-۴۹۲). در پژوهش حاضر، دین از منظر خصلت‌هایی مانند: خشونت‌ورزی، تعصب‌ورزی، تکفیر و طرد و ارتداد تشدیدکننده تضادهای اجتماعی بوده است.

۴،۲،۱ خشونت‌ورزی

در زیست‌حیات اجتماعی کردستان با تنوعی از گرایش‌های قومی و منابع مذهبی نقلی، فقهی و کلامی، امکان و زمینه‌های تفسیر خشونت‌آمیز همواره فراهم است. در این شرایط، هریک از گرایش‌های مذهبی کافی است احساس کنند که افراد یا سایر گروه‌ها از مسیر دینی-آن‌گونه که آن‌ها تفسیر می‌کنند- منحرف شده‌اند و این فرمان الهی به آن‌هاست که این افراد و گروه‌ها را هرچند با اعمال خشونت به راه راست بیاورند (علیخانی، ۱۳۹۸: ۱۵۸). روایت مصاحبه‌شونده زیر از اختلافات مؤذن و امام جماعت، نمودی از خشونت‌ورزی دینی را نشان می‌دهد.

در جریان اختلاف بر سر نحوه اذان گفتن در ماه رمضان توسط حاجی مصطفی و ناخرسندی امام جماعت مسجد، حاجی مصطفی با تندخویی خواهان کنار گذاشتن امام جماعت بود. اختلاف و درگیری طرفدارای دوگروه در نهایت منجر به این شد که فردی از طرفدارای حاجی مصطفی، پسر ماموستای مسجد رو با ماشین زد و باعث شکستن پای راست او شد و این امر باز کش‌دار شد و به مدت خیلی طولانی ادامه داشت (ماکوان، ۲۷ ساله).

آموزه‌های مذهبی قدرت پایان‌ناپذیری در جهت ایجاد خشونت توسط مردم عوام دارد، دین عوام در این زمینه بسیار کارآمد است و افرادی که بانی و

عامل اصلی تحریک مردم به خشونت هستند به-آسانی می‌توانند در فرصت‌های مناسب این نیروی عظیم خلق خشونت را به حرکت درآورند (علیخانی، ۱۳۹۸: ۱۵۹-۱۵۸). اظهارنظر مصاحبه‌شونده زیر مصداقی از تحریک عامه مردم به خشونت‌ورزی علیه افراد و عقاید مخالف است که می‌تواند به-عنوان تشدیدکننده تضادهای اجتماعی عمل کند.

مؤذن مسجد که با امام مسجد اختلاف پیدا کرده بود برا بیرون کردن امام مسجد مردم رو تحریک می-کرد و قصد داشت مردم رو با خودش همراه کنه (ماکوان، ۲۷ ساله).

۴،۲،۲ تعصب‌ورزی

تعصب‌ورزی یعنی به‌کارگیری غیرت و تعصب نسبت به ارزش‌هایی که ساختار دینی به‌عنوان اصول خدشه‌ناپذیر تعریف کرده است و پیروان مکلف به رعایت و دفاع از آن‌ها در مقابل گرایش‌ها و سیستم‌های دینی و مذهبی مخالف هستند (Luxman, 2023: 42). در حیات متکثر دینی-مذهبی کردستان، تعصب‌ورزی دینی امری اجتناب-ناپذیر است. مسأله تعصب‌ورزی که در اغلب موارد منجر به مشاجره و درگیری میان گرایش‌های دینی مختلف می‌شود در بیان مصاحبه‌شونده زیر این‌گونه نمود داشته است:

بعد از اتمام نماز و ذکر صلوات بر پیامبر، یکی از نمازگزارا با ریش بلند و کاملاً مقید به دین، از جاش بلند شد و از ماموستا پرسید، چرا بعد از اذان کوچیک صلوات می‌فرستید اما در اذان اصلی صلوات نمی‌فرستید. سیروان مدعی بود این صلوات در سنت و حدیث هست و طرف دیگه رو تهدید می‌کرد که این کار شما بدعته تا ذهن مردم رو از دین دور و در مسیر دیگه‌ای قرار بگیره این یه نوع فتنه و آشوب درست کردن به دس افرادی مث شماهاست (شوانکو، ۳۲ ساله).

از آنجاکه در جوامع دینی هویت فردی و اجتماعی حول عضویت در گروه‌های مذهبی پیکربندی می-شود. بنابراین، پایبندی پیروان به اصول و معیارهای

است. علاوه‌براین، اقدامات تروریستی گروه کومله که توسط اغلب علما و شیوخ سنی خارج از دین تلقی می‌شد، مصداقی از طرد و ارتداد گروه کومله توسط سایر گرایش‌های دینی است که در عین حال نشان می‌دهد، دین می‌تواند به‌عنوان تشدیدکننده تضادهای اجتماعی عمل کند.

اغلب شیوخ سنی، علمای شیعی و حتی سایر مسلک‌های رایج در کردستان، افکار و عقاید گروه کومله رو خارج از دین می‌دونستن درعوض گروه کومله هم اقدام به ترور مخالف می‌کرد (اسماعیل، ۴۱ ساله).

۴,۲,۴ ارتداد

مهم‌ترین تفاوت تکفیر و ارتداد این است که در ارتداد، شخص مرتد از اعتقادات و باورهایی که به اسلام داشته است، برگشته و آن را ابراز می‌دارد، اما در تکفیر، خود شخص تکفیر شده، بیش‌تر اصول و ارکان اسلام را قبول دارد، ولی دیگران وی را متهم به نقص اسلام یا برخی از اصول آن می‌نمایند (ذاکری، ۱۳۸۹: ۱۹۳).

ملا محمد علوی خوانش‌های جدیدی از آموزه‌های دینی داشت که به مذاق ریش‌سفیدان خوش نمی‌اومد. او ادعای احمد مفتی‌زاده (مکتب قرآن) مبنی بر تکامل آدم و حوا از حیوان رو بشدت نقد می‌کرد. خوانش تضادآمیز ملا محمد و گروه فکری او با مفتی‌زاده ادامه‌دار و عمیق شد. بعد از ۳ سال تنش و درگیری جریان ماموستا محمد و جوانان پیرو مکتب فکری او، مرتد شمرده شدند و از حضور در مسجد منع شدند (مادح‌حسینی، ۳۰ ساله).

در اصل ارتداد، مسلمان در امور اعتقادی خود آزاد نیست؛ چراکه می‌بایست به تعهدات خود به‌عنوان مخلوق و خدمت‌گذار خداوند، مقید باشد. دین به پیروان خود اجازه مرتد شدن را نمی‌دهد؛ چراکه فرد مرتد احکام و تعالیم دین را زیر پا می‌گذارد (Armeyanto et al, 2023: 113). روایت مصاحبه‌شونده زیر از اختلاف بین مرام فکری ماموستا مدرس و سایر مسلک‌های فکری و ممانعت مریدان

گروه مذهبی، زمینه مساعدی برای مشاجرات و درگیری‌های اعتقادی فراهم می‌کند. اظهارنظر مصاحبه‌شونده زیر مصداقی از تعصب‌ورزی مردم نسبت به اعتقادات و باورهای دینی است که نشان می‌دهد دین می‌تواند به‌عنوان تشدیدکننده تضادهای اجتماعی عمل کند.

مردم منطقه تعصب خاصی روی پیرشالیار دارن یکی از اعتقاداشون این‌که سنگ مزار آرامگاه او مثل گیاه رشد می‌کنه وقتی معلم مدرسه منکر این عمل شد مردم با تجمع و توهین به معلم از او شکایت کردند (کاک‌هاروی، ۳۳ ساله).

۴,۲,۳ تکفیر

عقاید متکثر دینی با تأکید هر یک از گرایش‌های مذهبی بر اصول‌گرایی دینی خود، زیست‌حیات اجتماعی کردستان را به صحنه جنگ مذاهب تبدیل کرده است. در رویارویی گروه‌ها و گرایش‌های دینی، تکفیر مکانیزمی رایج است که هریک از گروه‌ها در واکنش به سایر گروه‌ها از آن استفاده می‌کنند. نمود استفاده از مکانیزم تکفیر در گفتار مصاحبه‌شونده این پژوهش این‌گونه بوده است که:

وقتی قرآن تاریخی روستا در سال ۱۳۷۱ به سرقت رفت. ای اتفاق مردم رو به دو دسته تقسیم کرد. گروهی که گم شدن قرآن براشون مهم نبود و گروهی که سرقت و گم شدن قرآن براشون خیلی مهم بود. از اونجا که رفتار گروهی که گم شدن قرآن براشون مهم نبود از طرف سایرین کفرآمیز تلقی می‌شد، حق داخل شدن به مسجد از اون‌ها گرفته شد و همین منجر به تنش و درگیری بین اهالی شده بود (اردلان، ۲۳ ساله).

تکفیر مستلزم رانده شدن از آئین، سنت و رسوم جماعت است و بنابراین، به‌عنوان یک مجازات آئینی و اجتماعی عمل می‌کند. در اسلام به‌صراحت حدود تحریم‌ها مشخص نشده است و ریش‌سفیدان صلاحیت آشکاری برای صدور تکفیر دارند (Hayes, 2023: 6-7). این صلاحیت مجازات تکفیر در حادثه گم‌شدن قرآن تاریخی نیز نمود داشته

طرفدارای ماموستا مدرس که ارادت خاصی به مرید خودشون داشتن مراسم ترحیم و بزرگ‌داشتی رو براش برپا کردن. اونا هیچ کدوم از مخالفای فکری ماموستا مدرس رو به مسجد راه ندادن؛ چراکه معتقد بودن روش و شیوه اونا با منش ماموستا مدرس خیلی تفاوت داره (نچیروان، ۴۷ ساله).

وی از حضور مخالفان فکری در مراسم ترحیم او مصداقی از ارتداد و نشان‌دهنده آن است که دین می‌تواند به‌عنوان تشدیدکننده تضادهای اجتماعی عمل کند.

جدول ۴: کدهای اولیه، مضامین فرعی و مضامین اصلی «دین به‌مثابه تداوم‌بخش تضادهای اجتماعی»

Table 4: Primary codes, sub-themes, and main themes of “Religion as a Perpetuator of Social Conflicts”

مضمون فراگیر	مضامین اصلی	مضامین فرعی	کدهای اولیه
تضادهای مبتنی بر دین	دین به‌مثابه تداوم‌بخش تضادهای اجتماعی	انعطاف‌ناپذیری	- اختلاف سر شروع ماه رمضان باعث شده بود هر گروه به روز رو برا شروع روزه انتخاب کنن، - احمد دیدگاه بدبینانه‌ای داشت و می‌گفت ماموستاها در لباس دین هر کثافت‌کاری انجام می‌دند، - فاتحه‌خوانی عباس بر سر مزار والدین و تمسخر این کار توسط یکی از اهالی منجر به درگیری دو گروه از اقوام شد، - ماموستا اجازه برگزاری مراسم ترحیم در مسجد رو نمی‌داد و اون رو خلاف سنت می‌دونست برا همین بین او و خانواده میت درگیری شدیدی درگرفت، - وهابی‌ها اعتقادات متعصبانه‌ای دارن و کسایی که تسبیح دست می‌گیرن و ذکر می‌گند رو به خاطر خارج شدن از دین شماتت می‌کنن.
		انتقادپذیری	- احمد در جواب نصیحت ماموستا گفت هرچه فساد و کار غیراخلاقی هست از شما دین‌دارها هس، - طرفدارای مفتی‌زاده که تاب انتقادهای ماموستا علوی بر نظر مفتی‌زاده رو نداشتن او رو بی‌اخلاق خطاب می‌کردن، - طرفدارای مفتی‌زاده خطاب به ملا محمد علوی می‌گفتن که تو به سلفی تندرو که هیچ بویی از اخلاق و اسلام نبرده، بیش نیستی، - جوان‌ها که تفکر وهابی داشتن مناسک سنتی مردم رو مسخره و به باد انتقاد می‌گرفتن و همین باعث مناقشه دائمی بود، - به فرد وهابی از ذکر دعا و صلوات بعد از نماز هم انتقاد می‌کرد.
		غیرپسند	- علت اغلب نزاع‌ها یا طبقاتی هست یا مذهبی، - بحث‌های مذهبی در مسجد محل افراد رو به دو دسته تقسیم کرده بود، - اختلاف میون دو خوانش فکری به‌جایی رسیده بود که هر گروه برا خودش جداگانه عید قربان و عید فطر می‌گرفتن، - وقتی نهادهای مدنی برا جمع‌آوری کمک برا مردم شنگال اومدن ماموستا مانع شد و گفت مردم شنگال یزیدی هستن، - ماموستا معتقد بود کمک به مردم شنگال نه تنها صواب نداره بلکه قوانین الهی رو زیر پا می‌گذاریم برا اینکه اونا مسلمان نیستن.
		الحادگرایی	- سید مسافری رو که بهش اهانته بود شیطان‌صفت، ملحد و از خدا بی‌خبر خوند، - رحیم معتقد بود که فاتحه‌خوانی در هیچ یک از متون، احادیث و قرآن و سنت نیس و کسای که این کار رو انجام می‌دن از دین خارج‌اند، - نیروهای اطلاعاتی و امنیتی چندبار ملا محمد علوی رو به اتهام داشتن افکار الحادی و سلفی‌گری احضار کردن، - وقتی تو مسجد داشتیم ذکر و دعا می‌گفتیم یکی بلند شد و گفت همه شما کافرید برا اینکه به‌جای خدا، پیامبر رو می‌پرستید، - برخی جوان‌ها که تفکر وهابی داشتن به شیخ سعدی می‌گفتن تسبیح و ذکر باید با دست راست باشه وگرنه حرومه.

تضادهای از پیش موجود توسط دین بازتولید می‌شود و به این ترتیب، تضادها به همان روال پیشین تداوم می‌یابند. تضادهای اجتماعی به دو شیوه تداوم می‌یابند. یا خود جامعه و مردم پذیرای آن هستند و

۴٫۳ دین به‌مثابه تداوم‌بخش تضادهای اجتماعی

بر مبنای دیدگاه فورشت و ریستاد، دین می‌تواند تداوم‌بخش تضادهای اجتماعی باشد؛ به این معنا که

جوان‌هایی که معلوم بود رگه‌هایی از نگرش و گرایش وهابی به دین داشتن، هر نوع مراسم و مناسک سنتی مردم رو به باد تمسخر می‌گرفتند اینا انتقادهای تندی به آئین‌های سنتی وارد می‌کردن به حدی که فضای مسجد رو همیشه متشنج می‌کردن (عیسی، ۲۷ ساله).

۴,۳,۲ انتقادناپذیری

نقدپذیری به‌عنوان خوی و خصلتی انسانی و اسلامی، نقش مهمی در فرو نشانیدن مناقشات فردی و اجتماعی دارد. اما اغلب افراد و گروه‌ها از انتقاد گریزان هستند. علت گریز از انتقاد، ترس از روبه‌رو شدن با خویشتن خویش است. هر شخصی در پی آن است تا تصویر بی‌نقصی از خود ارائه دهد و همواره در آینه‌ای ساختگی که هیچ عیبی را نمی‌نمایاند، بنگرد. در روان‌شناسی از این‌گونه افراد به خودشیفتگی یاد می‌شود. این‌گونه افراد هستی خویش را وقف این می‌کنند که قلمرو و محدوده وجود فکری و رفتاری خود را به‌صورت مطلق بنگرند. این افراد، همه را پر اشکال می‌بینند و همیشه به سرزنش حضوری یا غیابی دیگران مشغول‌اند (اسلام‌پور، ۱۳۸۵: ۱۰۴). مناقشه زیر میان دو خوانش فکری و عدم تحمل در مقابل خوانش دیگری مصداقی از انتقادناپذیری است.

ماموستا محمد، در نقد احمد مفتی‌زاده که در کتابش گفته بود آدم و حوا از حیوان تکامل پیدا کردن رو به‌شدت نقد و داوری کرده بود و از اون به‌عنوان مشرک و کسی که کفر کرده یاد می‌کرد، همین موارد که اتفاقاً هر جلسه تصویربرداری می‌شد منجر به شروع یک تنش و درگیری بسیار طولانی مدت بین خوانش فکری گروه ملا محمد علوی و طرفدارای احمد مفتی‌زاده شد (مادح‌حسینی، ۳۰ ساله).

انتقادپذیری مستلزم تعلیق و در پرانتز گذاشتن اعتقادات مذهبی است. کاری که گروه‌ها و گرایش‌های مذهبی آن را برنمی‌تابند. انتقادناپذیری ریشه در پایبندی به اصول بنیادین دینی دارد و می‌تواند منجر به تفکیک، عدم تحمل، افراط‌گرایی و

آن‌ها را تداوم می‌بخشند و یا از طریق فشار بیرونی بر گروه وارد می‌شود و تضاد را بازتولید می‌کند (حسینی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۲۱). در پژوهش حاضر دین از منظر خصلت‌هایی مانند انعطاف‌ناپذیری، انتقادناپذیری، غیریت‌سازی و الحادگرایی تضادهای اجتماعی را تداوم بخشیده است.

۴,۳,۱ انعطاف‌ناپذیری

پایبندی به حفظ باورهای دینی به‌عنوان مطمئن‌ترین منبع حقیقت، در اصول‌گرایی نهفته است. سه وجهه تفکر انعطاف‌ناپذیر یعنی تصلب اعتقادی، یگانگی و تحدی، ریشه در اصول‌گرایی دینی دارد. این گزاره با تحقیقات تجربی تأیید و توضیح قانع‌کننده‌ای برای ارتباط بین اصول‌گرایی و انعطاف‌ناپذیری محسوب می‌شود (Dustin, 2022: II). انعطاف‌ناپذیری دینی در مصاحبه‌های این پژوهش نیز نمود آشکاری داشته است؛ ازجمله:

از اختلافات دیگه حاجی مصطفی و دیگران با امام مسجد و هم مرام‌های او سر روز اول ماه مبارک رمضان بود یکی می‌گفت باید امروز باشه یکی‌شون می‌گفت نه فرداست و هیچ کدومشون کوتاه نمی‌اومدند. این باعث شد که بین هر دو طرف چند سال اختلاف و جدال و حتی تهدید به‌وجود بیاد (ماکوان، ۲۷ ساله).

انعطاف‌پذیری در ادبیات دینی با اصطلاحات تسامح و تساهل هم‌ردیف می‌شود. تساهل در اندیشه اسلامی در قالب هم‌شناسی، گفت‌وگو، هم‌گرایی و همکاری با دگراندیشان، نیک‌خویی و مدارا با آن‌ها خود را نشان می‌دهد (نصیری و حاجی-اسماعیلی، ۱۴۰۱: ۱۸۱) و هر آنچه خلاف این رسالت باشد، انعطاف‌ناپذیری و خشک مقدسی است. روایت مصاحبه‌شونده زیر از تمسخر و انتقاد تند برخی جوانان بر مناسک و مراسم مذهبی علاوه بر آنکه مصداقی از انعطاف‌ناپذیری جوانان در پذیرش آئین‌های سنتی است؛ نشان‌دهنده آن است که دین می‌تواند به‌عنوان تداوم‌بخش تضادهای اجتماعی عمل کند.

است که بیشترین خدمت را به غیریت‌سازی کرده است (گرامی، ۱۴۰۱: ۸۸). کلیدواژه اساسی خطوط فکری غیریت‌ساز، مفاهیم توحید و شرک است که برآیندی از نگرستن و تمرکز بر زوال در عقیده و اعمال فرد مسلمان است (علویان و گرشناسی، ۱۳۹۵: ۱۲۱-۱۲۲). مفاهیم توحید و شرک در اظهارنظر زیر علاوه بر آنکه مصداق غیریت‌سازی است؛ نشان‌دهنده آن است که دین می‌توان تضادهای اجتماعی را تداوم ببخشد.

در حین دعا و ذکر صلوات ناگهان یکی که به‌نظر می‌رسید وهابی می‌اومد با صدای بلند گفت اینکه به جای پرستش خدا ذکر دعا و صلوات می‌خونید شرک هست و در کتاب و سنت نیست (عیسی، ۲۷ ساله).

۴،۳،۴ الحادگرایی

الحاد به‌معنای از حد درگذشتن، از دین برگشتن، بدآئینی و بددینی مکانیسمی است دوگانه. گروه‌ها و گرایش‌های دینی از آن برای مقابله با کسانی به‌کار می‌برند که از دین، آئین، سنت و رسوم دینی برگشته‌اند یا آن‌ها را انکار می‌کنند و ملحدان از آن برای دین‌ستیزی و مبارزه با خداپاوری استفاده می‌کنند. الحادگرایی در روایت مصاحبه‌شونده زیر از رفتار ماموستای روستای ترخان قابل مشاهده است:

ماموستای روستای ترخان‌آباد گفت که کمک به مردم آسیب‌دیده شنگال که نه‌تنها مسلمان نیستند بلکه یزیدی هستند نه‌تنها هیچ اجر و ثوابی نداره بلکه حتی عقوبت الهی هم به‌دنبال داره. اون‌ها ملحد و مرتد هستند و اگر به این نام‌مسلمان‌ها کمک کنیم قوانین الهی رو زیر پا گذاشتیم (عبدالله، ۵۴ ساله).

برخی اندیشمندان برای توضیح حمله جسورانه به دین و مؤمنان از مفهوم الحاد مدرن استفاده کرده‌اند. در قالب این مفهوم در مورد زیان‌بار بودن باور به خدا هشدار داده می‌شود. بر همین اساس، آشکارا خدا نفی و باور به آن دفاع‌ناپذیر قلمداد می‌شود (شهبازی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۶۶). روایت زیر

انحصارگرایی مذهبی گردد (Matemba, 2023: 309). مناقشه دو خوانش فکری ملا محمد علوی و مکتب مفتی‌زاده علاوه بر آنکه مصداق انتقادناپذیری دو گروه است، نشان‌دهنده آن است که دین می‌تواند تداوم‌بخش تضادهای اجتماعی باشد.

طرفداری احمد مفتی‌زاده و خوانش او از نحوه خلقت نسان خطاب به ملا محمد علوی که منتقد این خوانش مفتی‌زاده از خلق انسان بودن می‌گفتند که تو یه سلفی تندرو هستی که هیچ بویی از اخلاق و اسلام نبرده‌ای (مادح حسینی، ۳۰ ساله).

۴،۳،۳ غیریت‌سازی

گروه‌ها و گرایش‌های دینی با تصور کردن خود به‌عنوان مؤمن واقعی و دیگران به‌عنوان کافر و غیرمؤمن، به‌غیریت‌سازی می‌پردازند. این گروه‌ها و گرایش‌ها دینی به‌گمان خود، روش خاصی برای فهم درست دین دارند که دیگران از آن بی‌بهره‌اند. از آنجاکه تصور می‌شود دیگران فهم غلطی از دین دارند، بنابراین، یکدیگر را طرد می‌کنند و ناگزیر کشمکش‌ها و منازعات خشونت‌بار به‌عنوان امری طبیعی بروز می‌کند (علویان و گرشناسی، ۱۳۹۵: ۱۱۸-۱۲۱). روایت مصاحبه‌شونده زیر از مشاجرات دینی مصداق استفاده از غیریت‌سازی توسط گروه‌های و گرایش‌های دینی است.

اختلافات دینی میان گروه تصوف و گروه وهابیت در شهر ساوجی منتهی شد به اینکه هر گروه برای خود اذان بگوید و نماز بخواند حتی این اختلافات به‌جایی رسید که روز عید قربان و عید سعید فطر هم با هم جشن نمی‌گرفتند و در یه روز هم ماه رمضان را شروع نمی‌کردند (عیسی، ۲۷ ساله).

آیه سیزده سوره حجرات، دستمایه جریان‌های فکری و گروه‌های دینی برای غیریت‌سازی قرار می‌گیرد. این آیه به دلیل پرداختن به مسائلی همچون نژاد، قومیت و مقوله برتری ایمانی، نه‌تنها ظرفیت غیریت‌سازی در سطح نظری بلکه در عمل و کنش اجتماعی نیز یکی از محوری‌ترین آموزه‌های قرآنی

همیشه بر سر مسأله ایمان و دین و وجود خداوند
با افراد مسجد و مخصوصاً ماموستا بحث و مجادله
می‌کرد. جمله همیشه ایون این بود که هرگونه فهم
خدا باوری نشانه نفهمی ایون خدا باوره (مسعود، ۵۷
ساله).

علاوه بر آنکه مصداق الحادگرایی است نشان‌دهنده
آن است که دین می‌توان تضادهای اجتماعی را تداوم
ببخشد.

عطا که در زمینه تاریخ مطالعه و مدرک دکتری
داشت، باور و اعتقادی به نماز و روزه.... نداشت و

جدول ۵: کدهای اولیه، مضامین فرعی و مضامین اصلی «دین به مثابه انعکاس‌دهنده تضادهای اجتماعی»

Table 5: Primary codes, sub-themes, and main themes of “Religion as a reflection of social conflicts”

مضمون فراگیر	مضامین اصلی	مضامین فرعی	کدهای اولیه
تضادهای مبتنی بر دین	دین به مثابه انعکاس‌دهنده تضادهای اجتماعی	مناسک گرای	- مزار شیخ عبدالقادر گیلانی در عراق زیارت‌گاه دراویش و پیروان اوست، - دراویش قادری تکایای بسیاری در سرتاسر کردستان تأسیس کرده‌اند، - اختلاف طریقت‌های صوفیانه بر سر اجرای مراسم و مناسک طریقتی است تا اعتقادی، - پیروان مکتب قادری قائل به سماع و وجد هستند و شادی جسم را سبب پاکی روح می‌دانند، - آیین‌ها، باورها و سنت‌ها با وجود ناسازگار بودن با برخی گرایش‌های دینی سرسخت و مقاوم باقی مانده‌اند.
		نمادگرایی	- دراویش قادری در کردستان دستمال سرخ دور سر و بازو می‌بندند، - در یه برهه تعداد تکایا و خانقاه‌ها صوفیان با تعداد مساجد برابر می‌کرد، - آئین‌های باستانی که در کردستان برگزار میشه اغلب نماد همبستگی جمعی، - یکی از مسافره‌ای تاکسی خواست پولی که دست سید بود رو به عنوان تبرک بگیره این موضوع با اعتراض یکی دیگه از مسافرها به درگیری کشیده شد، - طرفدارای مولوی گرد مجسمه او رو در میدان شهر نصب کردند اما برخی اهالی نصب مجسمه رو منافی دین و ایمان و نماد شرک و بت‌پرستی می‌دونستن و بین دو گروه مناقشه درگرفت.
		آئین‌های قدسی	- صدها درویش سرخ سر با شیخ و مریدشان در تکایا مخصوص به خود مراسم و آئین ویژه‌ای برگزار می‌کنن، - عروسی «پیرشالیار» با آئینی چون قربانی کردن، دف- نوازی، نذورات و اذکار به مدت سه روز ادامه دارد، - اعتقاد اینه که سنگ سفید آرامگاه پیرشالیار هر سال رشد می‌کنه مردم اون رو می‌شکنن و تکه‌ای به عنوان تبرک با خود می‌برن، - بحث آئین تزئین و آراستن قبر و این که مثل قبر پیامبر ساده باشه یا آراسته باشه باعث درگیری بین اهلی شد، - بر سر نحوه تکان دادن دست به هنگام به جا آوردن آداب تحیات، درگیری پیش اومد و یکی از طرفین انگشت طرف مقابل رو به دلیل بجا نیاروندن صحیح آداب، شکست.
		رسوب‌شدگی سنت‌ها	- آداب بستن دستمال سرخ به سر و بازو دراویش کردستان ریشه در طریقت صفوی داره، - صوفیان تبعیت چشم‌بسته‌ای از شیخ طریقت دارن و حرکات موزون، اوراد و اذکار جمعی رو برا تقرب به خدا انجام می‌دن، - سنت «پیرشالیار» که قدمتی دیرینه داره و از زمان زرتشت برگزار می‌شد با مخالفت شخصیت‌ها هورامان روبرو شد، - آیین و مراسم پیرشالیار چنان در ضمیر مردم منطقه نهادینه شده که هرگونه شکی در اون تنش ایجاد می‌کنه، - ابوبکر غسل دادن دخترش توسط غسل رو مطابق با سنت دین ندونست و برا همین با غسل درگیر شد.

۴٫۴ دین به مثابه انعکاس‌دهنده

تضادهای اجتماعی

در این کارکرد، دین در سطوح درون‌دینی یا برون‌دینی و در ابعاد مختلف از اقتصادی تا فرهنگی، تضادهای اجتماعی را منعکس می‌کند. به این معنا که تضادهای اجتماعی از طریق عناصر حیات دینی و در جریان اجرای آئین‌های معنوی و عبادی، آداب و رسوم، سنت‌ها، سوگواری‌ها، جشن‌ها و بزرگداشت‌ها بازتاب یافته و آشکار می‌شود (حسینی و همکاران، [۱۴۰۱: ۱۲۱](#)). در پژوهش حاضر، دین در قالب کارکردهایی مانند مناسک‌گرایی، نمادگرایی، آئین‌گرایی قدسی و رسوب‌شدگی سنت‌ها، انعکاس‌دهنده و بازتاب‌دهنده تضادهای اجتماعی بوده است.

۴٫۴٫۱ مناسک‌گرایی

واقعیت آن است که همه نیروهای فراطبیعی، حتی روحانی‌ترین آن‌ها، بر اثر گذشت زمان فرسوده و تأثیر خود را از دست می‌دهند، مگر آنکه با اعمالی بتوان، توانی را که آن‌ها در جریان طبیعی امور از دست می‌دهند، به آنها بازگرداند. در اینجا ضرورتی بنیادین در کار است که دلیل وجودی مناسک، آئین‌ها و شعائر است. پس گروه دینی فقط در صورتی می‌تواند خود خویش را مانا نماید که دوره به دوره آن نیروی موجود در نهاد خود را زنده کند و توان تازه‌ای به آن ببخشد (دورکیم، [۱۳۸۳: ۴۶۶-۴۶۵](#)) و این امر از طریق مناسک، آئین‌ها و شعائر برآورده می‌شود.

الان هم درویش طریقت قادری، همان رسم تشیع صفوی را نگه داشته و دستار قرمز به سر می‌بندند. بارها دیدم که صدها درویش سرخ سر، برای انجام‌دادن مراسمشان در مکانی جمع شده و در اجتماعی بزرگ، همراه با شیخ و مرشد خودشون، راهی تکایا می‌شن (اسلامی، ۴۷ ساله).

مناسک‌گذاری بازتاب باورهای جمعی و یک نظام اخلاقی است که اعضای گروه دینی را به یکدیگر متصل می‌کند. این مناسک فقط بیان‌گر باورها و

نظام اخلاقی مشترک نیستند، بلکه سازنده و بازسازنده آن‌ها هستند. همه این مناسک جمعی برای آن است که باورها و اخلاقی که پایه و مبنای انسجام گروه است، حفظ شود و تداوم یابد (دورکیم، [۱۳۸۳: ۴۹۴](#)). بنابراین، گروه به‌شدت بر برگزاری مناسک تأکید دارد و با هر نیروی مخالفی به تقابل برمی‌خیزد. اجرای باورهای سنتی در قالب آئین‌ها توسط دراویش قادری علاوه بر آنکه مصداق مناسک‌گرایی است، نشان‌دهنده آن است که تضادهای اجتماعی می‌تواند از طریق مناسک بازتاب یابد و آئین‌های دینی می‌تواند انعکاس‌دهنده تضادهای اجتماعی باشد.

دراویش قادری تکایای زیادی در سرتاسر کردستان تأسیس کردن، پیروان این مکتب قائل به سماع و وجد هستن و شادی جسم را سبب پاکی روح می‌دونن، با این‌که آیین‌ها، باورها و سنت‌ها اغلب درگیر مناقشه با سایر گرایش‌های دینی ناسازگار بودن اما همچنان سرسخت و مقاوم باقی‌موندند (مختار، ۴۷ ساله).

۴٫۴٫۲ نمادگرایی

نمادها اشیاء، تصاویر، ایده‌ها، باورها یا اعمالی هستند که برای افراد یا گروه‌های مختلف حامل معانی خاصی می‌شوند. نمادها به مثابه مجموعه‌ای از علائم و نشانه‌ها، به‌عنوان وسیله پیونددهنده اجتماعی عمل می‌کنند و از این‌رو، برای افراد، گروه‌ها و نهادها بسیار حائز اهمیت‌اند. به این ترتیب، در همه ادیان و گرایش‌های مذهبی مجموعه‌ای از نمادها وجود دارند که نه تنها سازنده معانی همبستگی، همدردی و حمایت عمومی است، بلکه می‌تواند به‌طور متناقض بر سازنده تضادهای دینی و اجتماعی باشد (Elhady, [2018: 125-126](#)). تعارض و تضاد نمادین در روایت مصاحبه‌شونده این پژوهش این‌گونه بوده است که:

سید که یکی از مسافران تاکسی بود پول کرایه رو دادن به راننده و باقیمانده پول رو راننده به سید پس داد. رضا مسافر دیگه تاکسی گفت سید میشه این پولو که دست زدید من به‌عنوان تبرک پیش

می‌کند. در روایت مصاحبه‌شونده زیر نزاع بر سر حوزه معنایی در آداب اقامه نماز قابل مشاهده است:

نزاع در مسجد مولوی گرد از نحوه اقامه نماز شروع شد، آقای احمدی هنگام بلند شدن از سجده و در قیام دست‌های خودشون را رو به بالا به صورت دعا برای تکبیر بالا بردن. فرد کناری ایشان از او پرسیده که چرا نحوه قیام را این‌طوری انجام دادی و این نحوه نماز خوندن شما مشکل داره. این فرد تفکر وهابی داره و حتی در قیام هم دست نمی‌گیره و مکث در رکوع و سجده نداره (مختار، ۴۷ ساله).

در مراسم آئینی، علاوه بر محتوا، شکل یا زیبایی-شناسی که ممکن است در اثربخشی آداب و رسوم نقش ایفا نمایند نیز حائز اهمیت است. مرگ یک انتقال بزرگ از جهان فانی به دیار باقی تلقی می‌شود که با آداب و مراسم کفن و دفن مشخص می‌شود. در این‌جا، اجرا و انتقال آئینی مردگان بسیار مهم است و کسی نباید این آداب را نادیده بگیرد (Nugteren, 2019: 2). مناقشه بر سر به‌جا آوردن آداب صحیح کفن و دفن در روایت مصاحبه‌شونده زیر نمود آشکاری از آئین‌گرایی است.

جنازه دخترم رو از بیمارستان بردیم غسل‌خونه برا غسل دادن، خانم غسل داشت دخترم رو اشتباه غسل می‌داد. ازش پرسیدم چرا به این نحو غسل انجام دادی کار اشتباهی کردی و اصلاً نمی‌خام این-طوری بچمو غسل بدی، این کاری که کردی برخلاف شرعه. به خادم مسجد هم گفتم که کسی رو برا غسل دادن بیارید که بنا بر موازین دینی و شرع این کار را انجام بده (ابوبکر، ۳۹ ساله).

۴،۴،۴ رسوب‌شدگی سنت‌ها

رسوب‌شدگی سنت‌ها حاکی از انباشت و ته‌نشینی کنش‌ها در سپهر دینی است. از طریق سنت‌ها، مجموعه‌ای از باورها و اعتقادات دیرینه، بازسازی می‌شود و به زمان حال پیوند می‌خورد. در همین فضای اجتماعی است که سنت‌ها حفظ و به‌عنوان متعلق به گذشته و قدیمی ارزش می‌یابند (Clair,

خودم نگه دارم، حرف آقا رضا تموم نشده بود که مسافر جلویی با تندخویی رو به رضا کرد و گفت مگر این آقای که سید خطابش می‌کنید مثل ما انسان نیست مگر مته ما زندگی نمی‌کنه، چرا پولی رو که هزاران نفر دست زدن، الان که مال ایشان هست رو تبرک می‌خونی (کاکوند، ۳۳ ساله).

نمادهای دینی بخش‌های با معنای تجربه زندگی اجتماعی فرد را پوشش می‌دهد. این نمادها همواره از طریق تجربه افراد و گروه‌ها مورد تأیید بوده و موجه می‌کند (امینی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۵۶-۱۵۵). تفاسیر و معانی که توسط دین یا افراد و گرایش‌های مذهبی به نمادها نسبت داده می‌شوند، می‌تواند با حوزه‌های معنایی دیگر ادیان و گرایش‌های مذهبی در تعارض قرار گیرد و از این‌رو، نمادهای مذهبی می‌توانند به‌عنوان نیروی ایجاد تضاد و تعارض دینی و اجتماعی عمل کنند (Elhady, 2018: 128). ماجرای ساخت غیرحرفه‌ای مجسمه مولوی گرد شاعر و عارف پرآوازه طریقت نقش‌بندی در شهرستان سقز علاوه بر آنکه مصداقی از نمادگرایی دینی است نشان-دهنده‌ای آن است که دین در قالب نمادها و نشانه-ها می‌تواند تضادهای دینی را منعکس و بازتاب-دهنده آن‌ها باشد.

ساخت غیرحرفه‌ای مجسمه مولوی گرد و نصب اون در پارک شهر باعث اعتراض طرفدارای او شد. طرفدارا مجسمه رو به محله دیگه‌ای منتقل کردند ولی اهالی محله معترض شدن چراکه مجسمه رو نماد شرک می‌دونستن و تنش و مناقشه بین طرفدارای مولوی گرد و اهالی دین‌دار محله در گرفت (صلاح‌الدین، ۲۸ ساله).

۴،۴،۳ آئین‌گرایی قدسی

آئین‌های مذهبی، به‌مثابه آداب و رسوم دینی، رویدادهای مهمی هستند که زندگی باورمندان را احاطه کرده است. حوزه معانی آئین‌گرایی نه‌تنها به اعمالی اشاره دارد که باورمندان از طریق آن‌ها فرض می‌کنند با قلمروها و موجودات فراتجربی ارتباط برقرار می‌کنند بلکه حالت‌های بیانی، رفتاری و اجتماعی افراد نامعتقد به آئین گروه را نیز متمایز

مناقشه میان باورمندا و غیرباورمندا / ادامه پیدا کرد
(اردلان، ۲۳ ساله).

۵ بحث و نتیجه‌گیری

در رویکرد کارکردگرایی بر کارکرد انسجام‌بخش دین برای نظام اجتماعی تأکید شده است، اما برخلاف تلقی کارکردگرایان، رویکرد تضاد نشان می‌دهد که در حیات واقعی جوامع، سازوکارهایی وجود دارند که تضاد و ستیز اجتماعی را اجتناب‌ناپذیر و بی‌رحم می‌نماید. علاوه‌براین، برساخت‌گرایان نیز این نکته کلیدی را نشان داده‌اند که ساخت اجتماعی دین متضمن ساخت اجتماعی «نادین»، «دین خطا» نیز هست. بر پایه گزاره‌های نظریه تضاد و برساخت‌گرایی، دین با ایجاد فاصله اجتماعی بین پیروان ادیان و مذاهب مختلف، موجب آفرینش تضادهای دینی-اجتماعی می‌گردد. دین با مرکزگی بین انسان‌ها، فاصله اجتماعی ایجاد می‌کند و فاصله اجتماعی سبب قطع ارتباط بین افراد و گروه‌های اجتماعی می‌شود. قطع ارتباط منجر به سوءظن و سوءتفاهم می‌شود و عقاید قالبی علیه یک‌دیگر پدید می‌آورد. با انباشت این سوءتفاهم‌ها و سوءظن‌ها، رفته‌رفته انباشتی از احساسات و عواطف منفی علیه یک‌دیگر پدید می‌آید. وقتی در طی مدتی طولانی انباشتی از احساسات منفی، نفرت‌ها و کینه‌ها علیه یک‌دیگر پدید آید، پتانسیلی برای دشمنی و خصومت‌ورزی شکل می‌گیرد و شرایط برای جنگ با یک‌دیگر و حذف فیزیکی طرف مقابل فراهم می‌شود (محدثی، ۱۳۹۹). بر پایه بحث‌های نظری مطرح شد، یافته‌های پژوهش حاضر نیز نشان داده است که نظام‌های معنایی مبتنی بر دین با خصلت‌هایی نظیر خودحق‌پنداری، انحصارگرایی، عدم‌پذیرش کثرت و تمامیت‌خواهی، موجب برساخت ستیز و تضاد در زیست‌حیات اجتماعی کردستان شده است. این یافته‌ها با یافته‌های پژوهش حسینی و همکاران (ب۱۴۰۱)، بیانی و سراج‌زاده (۱۴۰۰)، موسوی‌جشنی (۱۴۰۱) مطابقت دارد؛ چراکه در پژوهش‌های یادشده نیز تلقی حداکثری از دین، خودحق‌پنداری و

53: 2007). در این‌جا، به دلیل قدمت و انتقال، باور بر این است که این سنت‌ها منابع معرفتی برای حل مشکلات گروه دینی را فراهم می‌کند (Kramm, 88: 2023). ازاین‌رو، هیچ فرد یا گروهی حق واردکردن تردید به آن‌ها را ندارد. تردید واردکردن فرد به سنت‌های قدیمی و ایجاد مجادله و مناقشه در روایت مصاحبه‌شونده این پژوهش این‌گونه بیان شده است:

رشد کردن سنگ مزار درویش موسی باور سنتیه که با اجرای آئین باستانی پیرشالیار و انجام قربانی همراهه. باور بر اینکه تکه سنگ‌های مزار برا مردم خیر و برکت به همراه داره. اما معلم مدرسه گفته بود که سنگ مزار درویش بنا بر یک سری فعل و انفعالات زمین‌شناسی و شیمیایی طی بازه زمانی یک ساله تغییر می‌کنه و تقدس‌بخشی به رشد کردن سنگ اشتباهه و با علم موجود منافات داره. اهالی این رو بی‌احترامی به سنت‌های دینی تلقی کردن و با تهدید و تنش معلم رو از شهر بیرون کردن (هاوری، ۳۳ ساله).

اگر کارکرد مثبت یک سنت دینی به‌طور مستمر انتقال یافته باشد، این دلیل مستحکمی برای باورمندان است که توانایی‌های آن سنت به‌عنوان یک منبع معرفتی برای حل مشکلات را از هرگونه گزند حفظ کنند (88: 2023, Kramm). در این روایت، اخلاص در منبع معرفتی، خسارتی جبران‌ناپذیر محسوب شده و گروه را به تکاپوی ترمیم و مقابله کشانده است. ماجرای گم‌شدن قرآن تاریخی علاوه بر آنکه مصداقی از رسوب‌شدگی سنت‌های دینی است نشان‌دهنده آن است که دین در قالب نمادها و نشانه‌ها می‌تواند تضادهای دینی را منعکس و بازتاب‌دهنده آن‌ها باشد.

قرآن تاریخی برا مردم مقدس بود و مردم باور داشتن که به زندگیشون خیر و برکت می‌ده وقتی قرآن به سرقت رفت انگار به زندگی باورمندا خاک مرگ و نیستی پاشیده شد. باورمندا معتقد بودن قرآن خودش برمی‌گرده و این دستاویز تمسخر غیرباورمندا شده بود برا همین تا مدت‌ها درگیری و

تمامیت‌خواهی به‌عنوان منشأ تضادهای مبتنی بر دینی عمل کرده‌اند.

اگرچه در زیست‌حیات اجتماعی، تضادها از طریق عملکرد دیگر عوامل اجتماعی بازتولید می‌شوند، اما دین نیز نقش خاص خود را ایفا می‌کند و نیروی تازه‌ای به تضادهای اجتماعی موجود می‌بخشد و ابعاد و دامنه جدید به آن‌ها می‌دهد. دین در اهریمنی‌سازی نیروها، عناصر و پدیده‌ها نقش مهمی ایفا می‌کند و هنگامی که شکاف‌های اجتماعی و دینی هم‌پوشانی پیدا می‌کنند؛ پدیده تشدید و هم‌نوایی شکاف‌های اجتماعی (رزوانس شکاف‌ها) رخ می‌دهد: اغلب مرزهای دینی با دیگر خطوط شکاف‌ها همچون قومیت، نژاد، طبقه اجتماعی و وفاداری‌های عقیدتی و سیاسی هم‌پوشانی دارد. آنچه آشکار می‌شود، می‌تواند تضادهای دینی، قومی یا اجتماعی باشد (فرست و رپستاد، ۱۳۹۴: ۴۹۲-۴۹۱). یافته‌های پژوهش حاضر نیز نشان داده است که نظام‌های معنایی مبتنی بر دین از طریق سازوکارهایی نظیر ارتداد، تکفیر، تعصب‌ورزی و خشونت‌ورزی موجب تشدید تضادها در زیست‌حیات استان کردستان شده است. یافته‌های این بخش از پژوهش با یافته‌های پژوهش هرموان و مشوری (۲۰۲۳)، جودیت و همکاران (۲۰۲۰) و موسوی‌جشنی (۱۴۰۱) مطابقت دارد؛ چراکه در پژوهش‌های یادشده نیز ارتداد، تکفیر، افراطی‌گری و خشونت‌ورزی ازجمله مؤلفه‌های بوده‌اند که موجب تشدید تضادهای مبتنی بر دین شده‌اند.

دین می‌تواند از طریق برخی سازوکارها، سبب حفظ و تداوم تضادهای اجتماعی شود. در موقعیت‌هایی که نهادهای سیاسی یا اجتماعی مقدس می‌شوند، دین می‌تواند تداوم‌بخش تضاد اجتماعی باشد. [...] در این موقعیت‌ها غالباً حصول سازش و مصالحه دشوار می‌شود. دین می‌تواند تضادها و نزاع‌های اجتماعی را از طریق اعطای معنایی دینی بدان‌ها، پایدارتر سازد و مانع از حل و فصل آن‌ها گردد. مشروعیت‌بخشی آلوده به فاصله‌های اجتماعی، تقدس‌بخشی به برخی اشکال

و عناصر حیات اجتماعی و ماوراءالطبیعی‌سازی تفاوت‌ها و تمایزهای اجتماعی برخی از سازوکارهای نظام‌های معنایی مبتنی بر دین هستند که تضادهای اجتماعی را تداوم می‌بخشند (فرست و رپستاد، ۱۳۹۴: ۴۶۷). یافته‌های پژوهش حاضر نیز نشان داده است که نظام‌های معنایی مبتنی بر دین با خصلت‌های انعطاف‌ناپذیری، انتقادناپذیری، غیریت‌سازی و الحادگرایی تضادهای اجتماعی در زیست‌حیات استان کردستان را تداوم بخشیده‌اند. یافته‌های این بخش از پژوهش با یافته‌های پژوهش بزرگر و همکاران (۱۳۹۹)، بیانی و سراج‌زاده (۱۴۰۰) و جودیت و همکاران (۲۰۲۰) مطابقت دارد؛ چراکه در پژوهش‌های یادشده نیز انعطاف‌ناپذیری، غیریت‌سازی و الحادگرایی ازجمله مؤلفه‌های تداوم‌بخش تضادهای مبتنی بر دین بوده‌اند.

تضادهای اجتماعی گاهی در درون نیروها و سازمان‌های دینی بروز یافته و آشکار می‌شوند. در اینجا تضادهای اجتماعی فرادینی‌اند و در لایه‌ها و سطوح مختلف جهان اجتماعی رخ می‌نمایند و سازمان‌ها و نیروهای دینی نیز در پاره‌ای موارد این تضادها را آشکارسازی می‌کنند (فرست و رپستاد، ۱۳۹۴: ۴۷۰). یافته‌های پژوهش حاضر نشان داده است که این تضادها از طریق شیوه‌هایی مانند مناسک‌گرایی، نمادگرایی، آئین‌های قدسی و رسوب‌شدگی سنت‌ها منعکس می‌شوند. یافته‌های این بخش از پژوهش با یافته‌های پژوهش اوبیانیکا و مالو (۲۰۲۲) و حسینی و همکاران (۱۴۰۱) مطابقت دارد؛ چراکه در پژوهش‌های یادشده نیز تضادهای مبتنی بر دین در مناسک، نمادها، سنت‌ها و آئین‌ها بازتاب داشته‌اند.

درنهایت، یافته‌های این پژوهش، با تکیه بر پیشینه تجربی و گزاره‌های نظری تضاد و برساخت‌گرایی، نشان می‌دهد که زیست‌حیات اجتماعی استان کردستان، با تنوعی از گرایش‌های مذهبی و منابع نقلی، فقهی و کلامی، به عرصه‌ای برای برساخت تفسیرها و داعیه‌های متعارض دینی تبدیل شده است. در این فضا، هر تفسیر و داعیه

مسالمت‌آمیز فراهم کند، حتی در شرایطی که تفاوت‌های دینی و مذهبی ماندگار باشند.

منابع مالی

این مطالعه حمایت مالی نداشته است.

سهم نویسندگان

نویسندگان تأیید می‌کنند که در خصوص موارد مختلف شامل ایده و طرح مقاله، گردآوری داده‌ها و تحلیل و تفسیر آن‌ها و تهیه نسخه پیش‌نویس مقاله دارای مسئولیت انحصاری هستند.

تعارض منافع

نویسندگان اعلام می‌کنند که هیچ تضاد منافی وجود ندارد.

تشکر و قدردانی

از همه همراهان به‌ویژه مشارکت‌کنندگان در مصاحبه‌های این پژوهش سپاس‌گزاریم.

دینی نه تنها خود را به‌عنوان حقیقت مطلق بازنمایی می‌کند، بلکه در تقابل با دیگر تفسیرها، به بر ساخت تضاد و مخالفت‌های عمیق‌تر دامن می‌زند. این فرآیند، زیست‌حیات اجتماعی کردستان را به میدانی ایدئولوژیک تبدیل کرده است که در آن، گروه‌ها و گرایش‌های مذهبی مختلف با واقع‌انگاری‌ها و خودحقیقت‌پنداری‌های متقابل، درگیر نبردی بی‌پایان هستند. در چنین شرایطی، به نظر می‌رسد افقی برای صلح و سازش پایدار وجود ندارد؛ چراکه هر طرف خود را محق و دیگری را ناحق می‌پندارد. باین‌حال، تمرکز بر معنویت فردی و درونی‌سازی ارزش‌های اخلاقی و انسانی شاید راه‌حلی برای کاهش تنش‌ها و تضادهای موجود باشد. این رویکرد می‌تواند به افراد اجازه دهد تا پیش از مشارکت در منازعات جمعی، به تأمل شخصی و بازاندیشی دربارهٔ باورها و رفتارهای خود بپردازند. چنین فرآیندی ممکن است به کاهش خشونت‌های فیزیکی و فرهنگی بینجامد و فضایی برای هم‌زیستی

منابع

کژکارکردهای وهابیسیم و تعمیق شکاف بن-سلمان با وهابیون عربستان سعودی. فصل-نامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل، ۱۰ (۴)، ۲۰۴-۱۷۷.

<https://doi.org/10.22034/irr.2021.122856>

بکفورد، جیمز ای (۱۳۸۹). *دین و نظریه اجتماعی: رهیافت سازنده‌گرایی اجتماعی*. ترجمه مسعود آریایی‌نیا، تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق.

بیانی، فرهاد و سراج‌زاده، سیدحسین (۱۴۰۰). در جست‌وجوی رستگاری: تبیین جامعه-شناختی بنیادگرایی اسلامی در کردستان ایران. *مسائل اجتماعی ایران*، ۱۲ (۲)، ۹-۳۳.

<https://dor.sc.ac/dor/20.1001.1.24766933.1400.12.2.5.3>

اسلام‌پور، عسکری (۱۳۸۵). انتقاد و انتقادپذیری از نگاه اسلام. *مجله مبلغان*، ۸۸، ۸۸-۱۰۵.
<https://ensani.ir/fa/article/journal-number/13812>

افروغ، عماد (۱۳۷۱). مروری بر پیش‌فرض‌های اساسی نظریه ستیز در جامعه‌شناسی. *رشد آموزش علوم اجتماعی*، ۱۳ و ۱۴، ۳۳-۳۷.

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/630120>

امینی، اعظم؛ تاج‌الدینی، محمدباقر و نجاتی‌حسینی، سیدمحمود (۱۳۹۹). پدیده نوگروی دینی: تجربه زیسته دانشجویان دانشگاه تهران. *جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی*، ۷ (۱۵)، ۱۴۹-۱۷۵.

doi: [10.22080/ssi.2020.18160.1720](https://doi.org/10.22080/ssi.2020.18160.1720)

برزگر، ابراهیم؛ خرمشاد، محمدباقر؛ رهبر، عباسعلی و عالیشاهی، عبدالرضا (۱۳۹۹).

علویان، مرتضی و گرشاسبی، رضا (۱۳۹۵). تحلیل گفتمانی نقش دستگاه استنباطی گروه‌های تکفیری بر عملکرد آن‌ها. *پژوهش‌های سیاست/اسلامی*، ۴ (۹)، ۱۳۴-۱۱۵.

<https://dor.sc.ac/dor/20.1001.1.23455705.1395.4.9.6.4>

علیخانی، علی‌اکبر (۱۳۹۸). اسلام و خشونت در جهان اسلام؛ از زمینه‌های نظری تا اقدامات عملی. *فصل‌نامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل*، ۹ (۴)، ۱۷۲-۱۴۷.

<https://doi.org/10.22034/irr.2020.107964>

فرست، اینگر و پل ریستاد (۱۳۹۴). درآمدی بر جامعه‌شناسی دین: چشم‌اندازهای کلاسیک و معاصر. ترجمه مجید جعفریان، ویراسته حسن محدثی گیلوایی، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.

قربانی، قدرت‌الله (۱۳۹۸). نسبت انحصارگرایی و معیارهای عقلانیت گفتگوی سنت‌های دینی. *فصل‌نامه علمی پژوهش‌های فلسفی*، ۱۳ (۲۷)، ۲۹۲-۲۷۶.

<https://doi.org/10.22091/jptr.2020.5298.2281>

گرامی، سیدمحمد هادی (۱۴۰۱). قرآن دستمایه مساوات یا غیریت‌سازی: گفتمان‌های مدرن جهان اسلام و تفسیر اجتماعی آیه ۱۳ سوره حجرات. *فصل‌نامه مطالعات قرآنی و فرهنگ/اسلامی*، ۶ (۲)، ۱۰۶-۸۳.

<https://doi.org/10.22034/isqs.2022.41151.1955>

محدثی گیلوایی، حسن (۱۳۹۹/۰۷/۳۰). خطر انسداد معرفتی در اجتماع شیعی: تفسیق در نفی وقوع تکفیر، دین آنلاین،

www.dinonline.com (۱۴۰۳/۰۴/۰۵).

حسینی، سیددین‌اسین؛ محدثی گیلوایی، حسن و تاج‌الدین، محمدباقر (۱۴۰۰). دین و تضادهای اجتماعی در کردستان ایران: نیم‌قرن اخیر. *فصل‌نامه مطالعات میان‌فرهنگی*، ۱۶ (۴۹)، ۸۹-۱۳۲.

https://journals.iaui.ir/article_690668.html

حسینی، سیددین‌اسین؛ محدثی گیلوایی، حسن و تاج‌الدین، محمدباقر (الف) (۱۴۰۱). مطالعه کیفی تضادهای مرتبط با دین (میدان مطالعه استان کردستان). *فصل‌نامه علمی جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، ۴ (۳)، ۳۹-۱۶.

<https://doi.org/doi.org/10.34785/J016.2022.028>

حسینی، سیددین‌اسین؛ محدثی گیلوایی، حسن و تاج‌الدین، محمدباقر (ب) (۱۴۰۱). تضادهای اجتماعی فرهنگی کردستان ایران: نیم‌قرن اخیر. (رساله دکترای جامعه‌شناسی فرهنگی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی).

خشک‌جان، زهرا (۱۳۹۹). امر قدسی و برساخت معنا: دین به مثابه نظام‌معنایی جمعی. *پژوهش‌های ادیانی*، ۸ (۱۶)، ۲۳۱-۲۱۶. [10.22034/jrr.2021.215235.1668](https://doi.org/10.22034/jrr.2021.215235.1668)

دورکیم، امیل (۱۳۸۳). *صور بنیانی حیات دینی*. ترجمه باقر پرهام، چاپ اول، تهران: نشر مرکز.

ذاکری، علی‌اکبر (۱۳۸۹). تکفیر در جهان اسلام. *نشریه حوزه*، ۲۷ (۱۵۵-۱۵۶)، ۲۳۷-۱۸۸. https://jh.isca.ac.ir/article_681.html

شهبازی، علی؛ رسولی‌پور، رسول و اله‌داشتی، علی (۱۳۹۵). الحاد جدید: چیستی، بنیان‌ها و زمینه‌ها. *پژوهش‌نامه فلسفه دین (نامه حکمت)*، ۱۴ (۲۸)، ۱۸۴-۱۶۳.

<https://doi.org/10.30497/prr.2017.1913>

یزدانی، عباس و جهان‌مهر، مهدی (۱۳۹۲). مقایسه دیدگاه تکثرگرایی دینی هیک با دیدگاه انحصارگرایی دینی پلنتیگا. *فصل‌نامه الهیات تطبیقی*، ۴ (۱۰)، ۷۱-۸۲.

<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20089651.1392.4.10.6.4>

یعقوبی، علی (۱۳۹۳). مطالعه کیفی تعارض ارزشی بین نهادهای اجتماعی خانه و مدرسه (مورد مطالعه: دانش‌آموزان استان گیلان). *جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی*، ۲ (۱)، ۱۶۷-۱۹۹.

https://ssi.journals.umz.ac.ir/article_cle_1087.html

موسوی‌جشنی، سیدصدرالدین (۱۴۰۱). هم‌افزایی تمامیت‌خواهی و خشونت دینی در جنبش‌های اجتماعی سلفی. *دوفصل‌نامه علمی جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام*، ۱۰ (۱)، ۸۶-۶۴.

<https://doi.org/10.22070/iws.2022.15535.2154>

نصیری، بهرام و حاجی‌اسماعیلی، محمدرضا (۱۴۰۱). بررسی تطبیقی مفهوم تساهل و تسامح در اندیشه جان لاک و اندیشه اسلامی مبتنی بر قرآن. *پژوهش‌های دینی*، ۲۱ (۴۴)، ۲۰۵-۱۸۱.

<https://pdmag.ir/article-1-1573-fa.html>

Afrogh, E. (1992). A Review of the basic assumptions of the anti-theory in sociology. *The Development of Social Science Education*, 13 & 14, 33-37. [In Persian].

<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/630120>.

Alavian, M & Garshasbi, R. (2016). Discourse analysis of the role of the inferential system of takfiri groups on their performance. *Islamic Politics Studies*, 4 (9), 115-134. [In Persian].
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.23455705.1395.4.9.6.4>.

Alikhani, A. A. (2019). Islam and violence in the islamic world; From theoretical backgrounds to practical actions. *Quarterly Journal of International Relations Studies*, 9 (4), 147-172. [In Persian].
<https://doi.org/10.22034/irr.2020.107964>.

Amini, A., Tajaldini, M. B. & Nejati Hosseini, S. M. (2019). The Phenomenon of religious modernism: The lived experience of students at the university of Tehran. *Quarterly Journal of Sociology of Social Institutions*, 7 (15), 149-175. [In Persian].

<https://doi.org/10.22080/ssi.2020.18160.1720>.

Ariyanto, K. (2023). Social conflict among religious groups in the perspective of sociology of religion. *Jurnal Humaya: Jurnal Hukum, Humaniora, Masyarakat, dan Budaya*, 3 (2), 210-223.

<https://doi.org/10.33830/humaya.v3i2.6625>.

Armeyanto, H, Nurseha D, Q, and Ulfa, M. (2023). Between freedom of religion and apostasy in Islam: Analysis of surah al-baqarah verse 256. *Journal*

- of Islamic and Occidental Studies (JIOS), 1 (1), 113-135.
<https://doi.org/10.21111/jios.v1i1.9>
- Ayala, C. Judith M. y Esperante, R. (2020). Has religion been harmful for humankind? a response to the arguments of the new atheism. *Enfoques* [online]. 32 (1), 87-134.
https://www.scielo.org.ar/scielo.php?script=sci_abstract&pid
- Barzegar, E., Khoramshad, M. B, Rahbar, A. A. & Alishahi, A. (2019). The Dysfunctions of wahhabism and the deepening of the gap between bin salman and the wahhabis of saudi arabia. *Quarterly Journal of International Relations Research*, 10 (4), 177-204. [In Persian].
<https://doi.org/10.22034/irr.2021.122856>
- Bayani, F. & Serajzadeh, S. H. (2021). In Search of salvation: A Sociological explanation of islamic fundamentalism in iranian kurdistan. *Bi-Quarterly Journal of Iranian Social Issues*, 12 (2), 9-33. [In Persian].
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24766933.1400.12.2.5.3>
- Beckford, J. E. (2003). *Religion and social theory: A Social constructivist approach*. Translated by Masoud Ari-aei-Nia, Tehran: Imam sadegh university press. [In Persian].
- Brigitte S. 2017. Rigor or reliability and validity in qualitative research: Perspectives, strategies, reconceptualization, and recommendations. *Dimes Crit Care Nurs*, 36 (4), 253-263.
<https://doi.org/10.1097/dcc.000000000000253>
- Clair, Robert N. St. (2007). The Sedimentation theory of cultural time and space: The Present is embedded in the past. *CÍRCULO de Lingüística Aplicada a la Comunicación (clac)*, 31, 52-90. universidad complutense de Madrid.
- Durkheim, E. (1912). *The Basic forms of religious life*. translated by Baqer Parham, first edition, Tehran: Markaz Publishing House. [In Persian].
- Dustin, A. R. (2022). *Mediation of The Religion-Prejudice Link*. (Thesis for a degree with honors Psychology and Sociology, the honors college university of Maine). Retrieved from <https://digitalcommons.library.umaine.edu/cgi/viewcontent.cgi?>
- Elhady, A. (2018). Religion and religious language a religious symbolism for nonreligious purposes. *Ri'ayah: Jurnal Sosial dan Keagamaan*, 3 (1), 124-133.
<https://doi.org/10.32332/riayah.v3i01.1184>
- Forsht, I. & Paul R. (2015). *An Introduction to the sociology of religion: Classical and contemporary perspectives*. translated by Majid Jafarian, edited by Hassan Mohaddisi Gilvai, Qom:

- University of Religions and Denominations. [In Persian].
- Gerami, S. M. H. (2022). The Quran as a theme of equality or othering: Modern discourses of the islamic world and the social interpretation of verse 13 of Surah Al-Hujurat. *Quarterly Journal of Quranic Studies and Islamic Culture, Institute of Humanities and Cultural Studies*, 6 (2), 83-106. [In Persian].
<https://doi.org/10.22034/isqs.2022.41151.1955>.
- Ghorbani, Q. A. (2019). The Ratio of exclusivism and criteria of rationality in the dialogue of religious traditions. *Quarterly Journal of Philosophical Studies*, 13 (27), 276-292. [In Persian].
<https://doi.org/10.22091/jptr.2020.5298.2281>.
- Hayes, E. (2023). Comparing “acts of excommunication” in the late antique and early medieval middle east, al-masāq. *Journal of the Medieval Mediterranean*, 35 (1), 1-13.
<https://doi.org/10.1080/09503110.2022.2159692>.
- Hermawan, A, and Mashuri, A. (2023). Peran persepsi konflik antar kelompok terhadap radikalisme agama: Kehilangan makna sebagai mediator. *Jurnal Psikologi Tabularasa*, 18(1), 1-14.
<https://doi.org/10.26905/jpt.v18i1.9936>.
- Hosseini, S. Y, Mohaddesi Gilvaei, H. & Tajeddin, M. B. (2021a). Qualitative study of conflicts related to religion (field of study in Kurdistan province). *Quarterly Journal of Sociology of Culture and Art*, 4 (3), 16-39. [In Persian].
<https://doi.org/doi.org/10.34785/J016.2022.028>.
- Hosseini, S. Y, Mohaddessi Gilvaei, H. & Tajeddin, M. B. (2020). Religion and social conflicts in Iranian Kurdistan: The Last half century. *Quarterly Journal of Intercultural Studies*, 16 (49), 89-132. [In Persian].
https://journals.iau.ir/article_690668.html.
- Hosseini, S. Y, Mohaddessi Gilvaei, H. & Tajeddin, M. B. (2021b). *Socio-cultural contradictions in Iranian Kurdistan: The last half century* (PhD thesis in cultural sociology, faculty of social sciences, Islamic Azad University, Central Tehran Branch). [In Persian].
- Islampour, A. (2006). Criticism and criticism from the perspective of islam. *Missionaries Magazine*, 88, 88-105. [In Persian].
<https://ensani.ir/fa/article/journal-number/13812>.
- Khoshkjan, Z. (2019). The Sacred and the construction of meaning: Religion as a collective meaning system. *Religious Studies*, 8 (16), 216-231. [In Persian].
10.22034/jrr.2021.215235.1668.

- Kramm, M. (2023). Four epistemic reasons to consult religious traditions. *Constellations*, 31(1), 85-97. Portico. <https://doi.org/10.1111/1467-8675.12651>.
- Luxman, Y. J. (2023). Religious bigotry: A Threat to national unity in the pluralistic context of nigeria and the way forward. *An Interdisciplinary International Journal of Concerned African Philosophers*, 12 (2), 39-51. <https://www.acjol.org/index.php/essence/article/download/4298/4202>.
- Matemba, Y. H. (2023). Critique in religious education. *British Journal of Religious Education*, 45 (4), 309-312. <https://doi.org/10.1080/01416200.2023.2244798>.
- Mohaddisi Gilvaei, H. (2019/07/30). The Danger of epistemic obstruction in shiite society: Dissociation in denying the occurrence of takfir, *din online*, www.dinonline.com (2014/04/05). [In Persian].
- Mousavi-Joshni, S. S. D. (2021). Synergy of totalitarianism and religious violence in salafi social movements. *Bi-Quarterly Journal of Political Sociology of the Islamic World*, 10 (1), 64-86. [In Persian]. <https://doi.org/10.22070/iws.2022.15535.2154>.
- Nasiri, B. & Haji-Esmaili, M. R. (2021). A Comparative study of the concept of tolerance and tolerance in John Locke's thought and islamic thought based on the Quran. *Religious Studies*, 21 (44), 181-205. <https://pdmag.ir/article-1-1573-fa.html>. [In Persian].
- Nugteren, A. (2019). Introduction to the special issue 'religion, ritual, and ritualistic objects. *Religions*, 10(3), 163. <https://doi.org/10.3390/rel10030163>.
- Obianika, E. C., & Malu, C. D. (2022). Thematic analysis of religious conflict in purple hibiscus by chimamanda ngozi adichie. *African Journal of Educational Management, Teaching and Entrepreneurship Studies*, 6(1), 220-226. Retrieved from <https://ajemates.org/index.php/ajemates/article/view/123>.
- Prayogi, A. (2023). Social change in conflict theory: A Descriptive study. *ARRUS Journal of Social Sciences and Humanities*, 3(1), 37-42. <https://doi.org/10.35877/soshum1652>.
- Shahbazi, A., Rasoulipour, R. & Elahbadashti, A. (2016). New Atheism: What it is, foundations and contexts. *Journal of Philosophy of Religion (Nameh-e-Hekmat)*, 14 (28), 163-184. <https://doi.org/10.30497/prr.2017.1913>. [In Persian].

Smith, Jennifer R. (2023). *A Thematic analysis of religious identity and volunteer motivation among emerging adult members of the church of Jesus Christ of Latter-day Saints*. (Doctoral Dissertations, College of Agriculture and Life Sciences). Retrieved from

<https://scholarsjunction.msstate.edu/td/5979>.

Yaghoubi, A. (2014). A qualitative study of the value conflict between the social institutions of home and school (case study: students of Guilan province). *Quarterly Journal of Sociology of Social Institutions*, 2 (1), 167-199. [In Persian].

https://ssi.journals.umz.ac.ir/article_1087.html.

Yazdani, A. & Jahanmehr, M. (2013). Comparing Hick's religious pluralism view with Plantinga's religious exclusivism view. *Comparative Theology Quarterly*, 4 (10), 71-82. [In Persian].
<https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.20089651.1392.4.10.6.4>

Zakeri, A. A. (2010). Takfir in the Islamic world. *Hawza Journal*, 27 (156-155), 188-237. [In Persian].

https://jh.isca.ac.ir/article_681.htm